

УКРАЇНЬСЬКА АКАДЕМІЯ НАУК
Історично-Філологічного Відділу
№ 31

ВАСИЛЬ ДАНИЛЕВИЧ

АРХЕОЛОГІЧНА
МИНУВШИНА
КИЇВЩИНИ

У КИЇВІ — 1925

В И Д А Н Н Я
ІСТОРИЧНО-ФІЛОЛОГІЧНОГО ВІДДІЛУ
УКРАЇНСЬКОЇ АКАДЕМІЇ НАУК
У К И Ї В І .

.....

I. Записки Історично-Філологічного Відділу:

кн. I (1919)—1 крб. 50 к.; кн. II-III (1920-1922)—2 крб.; кн. IV (1923)—2 крб.; кн. V (1924-1925)—2 крб. 50; кн. VI (1925)—2 крб.; кн. VII друкується.

II. «Україна» кн. 1-2 (1924)—2 крб.; кн. 3 (1924)—2 крб.; кн. 4 (1924)—2 крб.; кн. 1-2 (1925)—2 крб. (продається тільки в Держвидавві).

III. Збірник Історично-Філологічного Відділу:

№ 1—акад. Дм. Багалій, Нарис української історіографії. вип. I (1923)—1 крб.; вип. II (1925)—1 крб.

№ 2 — проф. Теофт. Сушицький, Західньо-руські літописи пам'ятки літератури, I (1921)—1 крб.

№ 2а—проф. О. П. Сушицький, Западно-русскія літописи пам'ятки літератури, I (1921) — 1 крб.

№ 3 — акад. Аг. Кримський, Історія Персії та її письменства. I. Як Персія, звоєнована арабами, відродилась політично (1923) — 1 крб.

№ 4 — Давній Київ: а) Хв. Ернст, Контракти й конторний будинок у Києві (1924), 2-е вид.—50 коп.

№ 5 — В. Науменко, Нові матеріяли для історії початку української літератури XIX в., I-III (1924)—50 коп.

№ 6 — акад. Аг. Кримський, Перський театр, звідку взявся та як розвивавсь, з 5 малюнками (1924) — 1 крб.

№ 7 — проф. Вол. Резанов, Драма українська. Т. I. Рівнинний театр український. Розвідка і тексти. I. Сценічні вистави в Галичині (друкується). II. Шкільні дійства великодняго циклу (закінчується друком).

№ 8 — Ол. Курило, Уваги до сучасної української ратурної мови, 1923 і 1925 (продається тільки в госпілці).

B. Dovnenburg

УКРАЇНСЬКА АКАДЕМІЯ НАУК
Збірник Історично-Філологічного відділу
№ 31

Проф. ВАСИЛЬ ДАНИЛЕВИЧ

АРХЕОЛОГІЧНА МИНУВШИНА КИЇВЩИНИ

(з 5 таблицями малюнків та 9 мапами)

У КИЇВІ
З друкарні Української Академії Наук
1925

[902.6(47.7)].

Дозволяється випустити в світ.
Невідмінний Секретар Академії, акад. *Аг. Кримський*.

Друковано 3000 прим. Зам. № 2288.

ПОПЕРЕДНІ УВАГИ.

Тії географічні кордони, що я їх надав Київщині й в моєму начерку її археологічної минувшини, й на моїх мапах, не відповідають жадним політичним чи адміністраційним кордонам. За справжню Київщину я визнаю лише тую територію, яку зрошують річки, що по них мешкали деревляни та поляни. Звісно, тії племена становлять головну підвалину, з якої повстала ціла сучасна людність нашої Київщини. Суміжних районів по-за межами басейнів тих річок я свідомо не торкався, бо перш за все в археології вони ще замало досліджені. Тільки на півдню та на південь-заході я залишив у загальних рисах кордони старорежимної губернії. Сюди тяглася полянська колонізація, бо з природнього боку ця територія подібна до решти Київщини. Здається, мапи ствердили правдивість цієї моєї гадки.

Ні в короткому нарисі археологічної минувшини Київщини, ні на докладених до нього мапах я не міг навести цілого матеріялу, що його посідає сучасна наука. Перш за все завадили тому короткість нарису та невеликість мап. Але й склад матеріялів, що вони в значній мірі не відповідають

сучасним науковим вимогам, стоявши у тій справі на перешкоді, може, ще більш од розмірів начерка та мап. Українська археологія завсіди перебувала в занедбаному стані. Тому, крім невеличкої купки фахівців, розкопи на Україні провадили чи проето шукачі старовинних речей, придатних задля продажу, чи в ліпшому разі більш-менш освічені дилетанти. Через те більшість здобутих їми матеріялів переходується по музеях без жадних наукових дослідів про них, ба навіть часто-густо без порядного опису. В разі-ж є й опис, то часто-густо з ним нічого доброго не зробити. Більш за все в справі наукового вивчення нашої археології зробили німці. Але вони залежать од надрукованого матеріялу, бо музейні збірки не всім приступні задля особистої праці над ними. Таким чином і в них справа не може посуватися як слід. В кожному разі й в нарисі, й на мапах я намагався відзеркалити стан сучасного археологічного знаття й накреслити тії проблеми, що воно висунуло в справі вивчення археологічної минувшини Київщини. Тая-ж причина примусила мене відмовитися від однієї загальної мапи й замість того розкласти весь матеріял по декількох окремих мапах. З того-ж приводу я відкинув думку про вироблення спільних зазначок однакових задля всіх мап. Рівень сучасного археологічного знаття є значно вищий від колишнього. Тепер наука студіює такі питання й висуває попереду такі подробиці в нашій археологічній минувшині, що про них колишні

дослідники часто-густо майже не згадують або й зовсім мовчать. Тому поясіння графічних зазначень я подаю зосібна на кожній мапі. Гірше стоїть справа що-до літературних вказівок. Через брак місця міг я зробити посилки тільки на деякі праці, використані лише задля порівнянь. Так само майже не наводжу в реєстрі літератури видань, наведених проф. В. Антоновичем в його мапі Київщини. Тільки задля небагатьох відбиток з рідких у Київі видань я зробив вийняток і навів їх теж у моєму реєстрі. З загальної літератури, що торкається й інших місцевостей, наводжу лише найголовніші праці, особливо, приступніші задля читачів, що мешкають на Київщині. З новіших закордонних дослідів наводжу тільки такі, що я їх міг використати особисто. Назви розвідок, надрукованих по велетомових виданнях, наведено тоді, коли подані в них матеріяли використано в нарисі у великій мірі й тії матеріяли мають велику вагу при досліді того чи іншого питання. При різноманітності думок серед вчених у якій-будь справі подано декілька назв дослідів. Взагалі, мусів деколи обмежувати бібліографічні вказівки такими творами, де подано велику бібліографію. Щиро дякую за допомогу в цій праці К. М. Антоновичевій, В. Є. Козловській та П. П. Курінному. А за її надрукування щиро дякую Українській Академії Наук і зокрема її Невідмінному Секретареві акад. А. Е. Кримському.

РЕЄСТР ВИКОРИСТАНИХ ДРУКОВАНИХ ТА НЕДРУКОВАНИХ МАТЕРІАЛІВ.

А. Література. 1) В. Б. Антоновичъ, Археологическая карта Кіевской губерніи. М. 1895; 2) Гр. И. Толстой и Н. Кондаковъ, Русскія древности въ памятникахъ искусства. Вв. I—V. Спб. 1889—1897; 3) Гр. А. Бобринскій, Курганы и случайныя археологическія находки близь мѣстечка Смѣлы. Тт. I—III. Спб. 1887—1901; 4) Древности Приднѣпровья. Собрание Б. И. и В. Н. Ханенко. Вв. I—VI. К. 1899—1909; 5) Древности Русскія. Собрание Б. И. и В. Н. Ханенко. Вв. I—II. К. 1899—1900; 6) В. Б. Антоновичъ, Археологическая карта Волынской губерніи. М. 1900; 7) В. Б. Антоновичъ, Древности Юго-Западнаго Края. Раскопки въ странѣ Древлянъ. (Матеріалы по археологіи Россіи, издаваемые Археологическою Коммиссіею. № 11). Спб. 1893; 8) Отчеты Археологической Коммиссіи, за 1882—1911 годы. Спб. 1891—1914; 9) Извѣстія Археологической Коммиссіи. Вв. 1—69 та „Приложенія“ до них; 10) Отчеты Россійскаго Историческаго Музея. М. (за відповідні роки); 11а) Науковий Збірник Україн-

ського Університету в Празі. Том I. Прага. 1923; 116) Археологическая Лѣтопись Южной Россіи. Тт. I—III. К. 1899—1901; 12) Археологическая Лѣтопись Южной Россіи. Журналъ. К. 1903—1905 роки; 13) Л. Похилевичъ, Сказанія о населенныхъ мѣстностяхъ Кіевской губерніи. К. 1864; 14) Л. Похилевичъ, Уѣзды Кіевскій и Радомысльскій. К. 1887; 15) D-r Max Ebert, Südrußland im Altertum. Bonn und Leipzig, Kurt Schroeder. 1921; 16) Н. Кондаковъ, Русскіе клады. Т. I. Спб. 1896; 17) Пособіе къ курсу русскихъ древностей. К. 1913; 18) Каталогъ Выставки XI-го Археологическаго Съѣзда въ Кіевѣ. К. 1899 (власне кажучи, частина його становить каталог Археологічного Музею був. Університету, тепер І. Н. О.; книжка першорядної ваги); 19) Д. Я. Самоквасовъ, Опытъ хронологической классификаціи и каталогъ коллекціи древностей. Варшава. 1892; 20) Д. Я. Самоквасовъ, Могилы Русской земли. М. 1908; 21) Swiatowit. Тт. V та XI. Warszawa. 1904 та 1913; 22) Труды XI-го Археологическаго Съѣзда въ Кіевѣ. Т. I. М. 1901; 23) Труды XII-го Археологическаго Съѣзда въ Харьковѣ. Т. I. М. 1905; 24) Труды XIII-го Археологическаго Съѣзда въ Екатеринославѣ. Т. I. М. 1907; 25) Отчеты Городецкаго Музея Волынской губерніи барона Ѳ. Р. Штейнгель (за 1896—1904 роки). Варшава. 1898 та К. 1899—1905; 26) Древности и археологическіе памятники Кіевской губерніи (Памятная

книжка и адресъ-календарь Кіевской губерніи на 1889 годъ. К. 1889); 27) Указатель выставки Кіевскаго Общества Древностей и Искусствъ 1897 г. К. 1897; 28) Указатель къ коллекціи древностей изъ раскопокъ и случайныхъ приобрѣтеній Е. А. Зноско-Боровскаго. Село Берестняги. Каневъ. 1897; 29) Каталогъ Выставки VIII-го Археологическаго Съѣзда. Зала XI-я; 30) А. Спицынъ, Краткій каталогъ Музея Русскаго Археологическаго Общества. Спб. 1908; 31) В. В. Хвойка, Древніе обитатели Средняго Приднѣпровья и ихъ культура въ доисторическія времена. К. 1913; 32) В. А. Городцовъ, Бытовая археологія. М. 1910; 33) Д-ръ Л. Нидерле, Человѣчество въ доисторическія времена. Спб. 1898 (доповнення Хв. Вовка та Д. Н. Анучіна); 34) Д-ръ М. Гёрнесъ, Первобытная культура. Чч. I—III. Рига. 1914 (додатки до кожної частини Хв. Вовка); 35) Г. Обермайеръ, Доисторическій Человѣкъ. Спб.; 36) В. В. Хвойка, Раскопка площадокъ въ с. Крутобородинцахъ, Летичевскаго у. Подольской губ., и вблизи с. Веремье, Кіевскаго у. и губ. (Древности. Труды Московскаго Археологическаго Общества. Т. XXII, в. 2. М. 1909); 37) С. Schuchardt, *Alteuropa in seiner Kultur- und Stilentwicklung*. Strassburg und Berlin, Trübner. 1919; 38) I. Kulakovskiy, *Sur la question des squelettes colorés*. К. 1905; 39) А. А. Спицынъ, Курганы съ окрашенными костяками (Записки Русскаго Археоло-

гического Общества. Т. XI, в.в. 1—2); 40) Ellis H. Minns, M. A. Scythians and Greeks. Cambridge. 1913; 41) А. С. Лаппо-Данилевскій, Скиѣскія древности. Спб. 1887; 42) Б. В. Фармаковскій, Архаическій періодъ въ Россіи (Матеріалы по археологіи Россіи, изд. Археол. Ком. № 34. Пгр. 1914); 43) К. Мельник-Антонович, Майданові городища на Україні (Записки Українського Наукового Товариства в Київі. Кн. III. К. 1908); 44) В. А. Городцовъ, Майданы (Древности. Труды Моск. Арх. Общ. Т. XX, в. 2. М. 1904); 45) М. И. Ростовцевъ, Эллинизмъ и иранство на югѣ Россіи. Пгр. 1918; 46) G. Ossowski, Wielki kurhan ryżanowski. Kraków. 1888; 47) G. Ossowski, Materiały do paleoetnologii kurhanów ukraińskich. Kraków. 1888; 48) E. Rulikowski, Mogiła w Helenówce w powiecie Wasylkowskim na Ukrainie w roku 1879 zbadana. Kraków. 1880; 49) В. В. Хвойка, Поля погребеній въ среднемъ Приднѣпровьи (Записки Рус. Арх. Общ. Новая серія. Т. XII, вв. 1—2. Спб.); 50) С. Гамченко, Житомирскій могильникъ. Житомиръ. 1888; 51) Л. Добровольскій, Къ вопросу о древнихъ укрѣпленіяхъ въ окрестностяхъ Кіева (Военно-Историческій Вѣстникъ. Кн. 1. К. 1912); 52) Л. Добровольскій, Забуті межі давньої Київщини. К. 1909; 53) Л. Добровольскій, Змієвы валы вблизи Кіева. К. 1908; 54) Л. Добровольскій, Лѣтописный Дорогожичъ. К. 1914; 55) Л. Добро-

в о л ь с к і й, Городище у д. Почтовой Виты. К. 1912; 56) Матеріяли до українсько-руської етнольоґії. Видання Наукового Товариства імени Шевченка. Тт. I, III, VI. Львів; 57) М. Грушевський, Історія України-Руси. Тт. I—IV; 58) Записки Українського Наукового Товариства в Київі. Кн. I—XVII. К.; 59) J. L. P í ě, *Archaeologický výzkum ve středních Čechách*. Praha. 1893; 60) Труды III Археологическаго Съѣзда въ Кіевѣ. Т. I. К. 1878; 61) Труды X Археологическаго Съѣзда въ Ригѣ. Т. I. М. 1899; 62) M. Rostovtzeff, *Iranians and Greeks in South Russia*. Oxford. 1922; 63) А. И. С о б о л е в с к і й, Русско-скиѣскіе этюды (Извѣстія Отдѣленія русскаго языка и словесности Рос. Академіи Наукъ. Тт. XXVI та XXVII. Пгр. 1921—1922); 64) Сборникъ археологическихъ статей поднесенный гр. А. А. Бобринскому. Спб. 1911; 65) Кіевскій Художественно-Промышленный и Научный Музей. Отдѣлъ археолоґи. Краткій указатель предметовъ. К. 1913; 66) Н. И. Петровъ, Историко-топографическіе очерки древняго Кіева. К. 1897; 67) Н. Ф. Б ѣ л я ш е в с к і й, Монетные клады Кіевской губерніи. К. 1889; 68) В. Е. Д а н и л е в и ч ъ, Карта монетныхъ кладовъ Кіевской губерніи до 1-й четверти XV ст. (Труды IX Археологическаго Съѣзда. Т. I. М. 1895); 69) Сборникъ снимковъ съ предметовъ древности, находящихся въ г. Кіевѣ въ частныхъ рукахъ. В. I—IV. К. 1890—1891; 70) Л. Д о б р о в о л ь с к і й, Водораздѣлъ

Ирленя и Стугны. К. 1910; 71) Ф. Р. Штейнгель, Раскопки кургановъ въ Волынской губернии, произведенныя въ 1897—1900 гг. К. 1905; 72) П. П. Ефименко, Мелкіе кремневые орудія геометрических и иных своеобразных очертаний в русских стоянках ранне-неолитического возраста (Русский Антропологический Журнал. Т. 13, в. 3—4. М. 1924; 73) O. Montelius, Der Orient und Europa. 1. Heft. Stockholm. 1899; 74) D-r. M. Much, Die Heimat der Indogermanen. Jena-Berlin, H. Costenoble. 1904); 75) Sophus Müller, L'Europe préhistorique. Paris, J. Lamarre; 76) Chr. Hostmann, Studien zur vorgeschichtlichen Archäologie. Braunschweig, F. Vieweg und Sohn. 1890; 77) A. Magyar Nemzeti Múzeum Multja És Jelene. Budapest. 1902; 78) J. Hampel, A régibb Középkor (IV—X század) emlékei magyarhonban. Budapest. 1894—1897; 79) D-r. J. L. Píč, Čechy předhistorické. Svazek 1. Praha. 1899; 80) J. Kostrzewski, Wielkopolska w czasach przedhistorycznych. Poznań. 1914; 81) D-r. Julius Naue, Die vorrömischen Schwerter aus Kupfer, Bronze und Eisen. Text und Album. München, Piloty & Loehle. 1903; 82) A. Furtwaengler, Der Goldfund von Vetersfelde. Berlin, G. Reimer. 1883; 83) A. Bertrand et S. Reinach, Les Celtes dans les vallées du Pô et du Danube. Paris, E. Leroux. 1894; 84) Baron J. de Baye, Le cimetière wisigothique d'Herpes (Charente). Angoulême, G. Chasseignac, 1892; 85) O. M. Dalton, Byzantine

Art and Archaeology. Oxford, At The Clarendon Press. 1911; 86) Н. Покровскій, Церковная археологія. Птг. 1916; 87) Н. П. Кондаковъ, Изображеніе русской княжеской семьи въ мініатюрахъ XI вѣка. Спб. 1906; 88) Д. Н. Анучинъ, О формахъ древнихъ русскихъ мечей (Труды VI Археологическаго Съѣзда. Т. I. Одесса. 1886); 89) Д. Н. Анучинъ, Сани, ладья и кони какъ принадлежности похороннаго обряда (Древности. Труды Моск. Арх. Общ. Т. XIV. М. 1890); 90) D-r. M. Hoernes, Urgeschichte der Menschheit. Sammlung Göschen. Berlin und Leipzig. 1912; 91) D-r. F. Fuhsе, Die deutschen Altertümer. Sammlung Göschen. Leipzig. 1904; 92) Д. Антонович, Скорочений курс історіі українського мистецтва. Прага. 1923; 93) D-r. M. Hoernes, Kultur der Urzeit. I—III. Sammlung Göschen. Leipzig. 1912; 94) В. Е. Козловская, Славянскіе курганы и городища, какъ историческій источникъ (Сборникъ Археологическаго Музея Высшихъ Женскихъ Курсовъ въ Кіевѣ. В. I. К. 1914); 95) Бюлетень Кабінету Антропологіі та Етнологіі ім. Хв. Вовка. Вид. У. А. Н. 1925. Ч. I. К. 1925; 96) В. Гребеняк, Слiди скитської культури в Галичині (Записки Наукового Товариства імени Шевченка. Рік 1913. Том СХVII і СХVIII. Львів. 1914 (Збірник на пошану І. Франкові); 97) Рецензія проф. В. Данилевича на книжку д-ра М. Еберта „Südrusland im Altertum“ див. „Записки Іст.-Філ. Відділу Укр. Академії Наук. Кн. V. К. 1924-1925“.

Б. Рукописні та усні матеріяли. 1) Рукописні матеріяли, зібрані проф. В. Б. Антоновичем у Музеї був. Університету (тепер І. Н. О.); 2) Рукописні інвентарі того-ж Музею; 3) Відомості, подані К. М. Антоновичевою; 4) Відомості, подані В. Є. Козловською; 5) Відомості, подані П. П. Курінним; 6) Відомості, зібрані проф. В. Данилевичем.

В. Музеї та збірки. 1) Археологічний Музей був. Університету (тепер І. Н. О.); 2) Археологічний Музей був. Жіночих Курсів у Києві (тепер у Музеї І. Н. О.); 3) Історичний Музей ім. Т. Шевченка, Київ; 4) Музей Української Академії Наук б. імени В. М. та Б. І. Ханенків, Київ; 5) Російський Історичний Музей, Москва; 6) Державний Ермітаж, Ленінград; 7) Музей Еразма Маєвського, Варшава; 8) Музей Хайновського, Варшава; 9) Збірка К. П. Гревса, Ставидло, Чигир. пов.; 10) Збірка проф. В. та К. Антоновичів (в музеї був. Університету, тепер І. Н. О.).

АРХЕОЛОГІЧНА МИНУВШИНА КИЇВЩИНИ.

Люди оселилися поперше на Київщині ще за часів льодовикової доби. Але найдавніші забутки людського життя тут не сягають далі від молодшого палеоліту. Долішня стація на Кирилівській вулиці, в Києві, становить типовий зразок нашої Орін'якської культури. Горішня стація, що розташувалася на 2 метри вище від попередньої, мабуть, мусить бути застосована до Солотрейської культури, до якої належить також Канівська стація. Не старша від них буде й тая мало досліджена стація, рештки якої знайдено в Києві, вище від Кирилівської вулиці. Власне кажучи, ці чотири стації вичерпують усі наукові відомості про палеолітичні часи на Київщині. Решта палеолітичних знахідок не була науково досліджена, й на відомості про них наука не може покластися. Мимоволі звертають на себе увагу нечисленність нашого матеріялу про палеоліт, взагалі, та повний брак відомостей про старший палеоліт, зосібна. Чи справді люди з'явилися на Київщині тільки наприкінці льодовикової доби та й тоді були тут нечисленні? На мою думку,

зазначені явища з'ясовуються простіш. Перш за все на кількість матеріялів вплинув загальний стан української культури. Постійний брак коштів задля археологічного дослідження України, брак наукових археологічних інституцій на Україні, зцентралізування цілої справи археологічних дослідів у Росії в Петербурзі—стояли за царських часів увесь час на перешкоді систематичному дослідженню знахідок мамутових кісток та кісток інших представників мамутової фауни, бо тільки уважний дослід таких знахідок може виявляти палеолітичні стації. Річ у тому, що при мамутах, забитих та спожитих людьми, обов'язково знайдуться кремінні начиння. До того деякі кістки будуть розбиті, бо люди завжди любили кістковий мозок. Тимчасом цілком випадково були відкриті зазначені чотири стації. Але досліджено з них лише три. З другого боку, геологічні явища теж вплинули на кількість наших відомостей про палеоліт. Відклади льодовикової та післяльодовикової діб на Україні заховали глибше й гірше забутки палеолітичної людини, як у Західній Європі. Тільки систематичні досліді нашого палеоліту збільшать кількість наших матеріялів про палеоліт і розв'яжуть справу про час появи людини на Київщині. Але досі й задля інших частин України відомості про палеоліт були дуже нечисленні й не сягали далі від молодших палеолітичних культур. Тепер на південь-сході Укра-

їни знайдено вже мустерську стацію. Беручи на увагу природні умови Київщини та південно-східньої України за часів старшого палеоліту, ми мусимо визнати те, що люди, очевидно, могли мешкати й тут ¹⁾. Тільки зазначені вище причини заважають ученим розшукати забутки тих людей. Цюю думку цілком стверджує те, що всі українські палеолітичні стації знайдено по краях тих льодовикових язиків, що висунулися до України. Київські стації розташовано на західньому боці середнього язика.

Але не ліпший є стан наших відомостей також про мезоліт. До цієї стадії в культурному розвитку Київщини можна застосувати лише стацію в Іскорості, знайдену В. В. Хвойкою. Він визнавав її навіть за палеолітичну. Але решток мамутової фауни тая стація не дала. До того, загальний вигляд кремінного начиння з цієї стації є надто відрубний від начиння палеолітичних стацій на Київщині. Наш палеоліт є типово мікролітичний. Тимчасом стація в Іскорості не є така типова мікролітична. Розмір її начиння є почасти середній, ба навіть теє начиння, що на інших стаціях було невеличке, на ній має значно більший розмір. Так само техніка її кремінних

¹⁾ Задля геології часів палеоліту див. П. Тутковський, Природня районізація України (в „Матеріялах до районізації України Т. І. К. 1922) та M. Ebert, Südrussland im Altertum, розділ II, мал. 3 (мапка).

виробів є вища від нашої палеолітичної техніки. З цього боку, ближчі до палеолітичних будуть деякі кремінні вироби з стації коло Юрової гори. Але гр. Бобрінський досліджував туо стацію цілком ненауково. Замість того, щоб вивчити зокрема кожний її штих, він змішав до купи всі знахідки. Таким чином тепер не можна зрозуміти, чи теє начиння є справді архаїчне, чи в даному разі ми маємо так звичайний в українській археології архаїзм, себ-то відгук старовини в пізнішій техніці. В кожному разі навіть теє начиння з цієї стації, що має вже виразно неолітичний вигляд, становить типовий зразок найранішого неоліту на Київщині. Ця стація ще не має таких типових задля нашої культури стацій начинь, як клинувата сокира та кривий ніж (табл. I, мал. 1 та 2). Але її мешканці зробили чималий поступ у порівнянні до палеолітичних людей, бо вони вже знають ганчарство й роблять спроби використовувати задля виробу своїх начинь, опріч кременю, також інші тверді нерістеві породи, а саме дикар. Звісно, тії спроби були ще невдатні, бо, як зазначає гр. Бобрінський, більшість шматів дикаря має цілком невиразний вигляд. Тільки три шматки дикаря вони переробили на сокири. В кожному разі й ця найраніша стація серед відомих нам неолітичних стацій виявляє тії риси, що суть типові задля нашої південно-київської культури стацій, а саме використання задля

I.

С. ГРИЩИНЦІ, КАНІВ. ПОВ.

С. САХНІВКА, КАНІВ. П.

С. ХОДОРІВ, КАНІВСЬК. ПОВ.

НЕОЛІТИЧНА КУЛЬТУРА.

ТРИПІЛЬСКА КУЛЬТУРА II ПЕРІОД.

ТРИПІЛЬСКА КУЛЬТУРА III ПЕРІОД.

виробу начинь не тільки копалин, а теж кісток та рогів поруч з архаїчністю кам'яних, кісткових, рогових та ганчарських речей, що не відповідає справжньому культурному рівневі. Але долішній штих цієї стації, мабуть, є справді протонеолітичний.

Культура стацій та майстерень задля Київщини так само, як задля цілої західної України, є тотожня з місцевою неолітичною культурою. Тому всі ті явища, що ми їх спостерегаємо за часів неоліту, можна поділити на дві громади: 1) різні складові частини цієї культури та 2) пізніші наверсткування на неї. В культурі стацій можна зазначити перш за все дві доби: 1) добу відбиваних начинь та 2) добу глянецьованих начинь. Перша доба з свого боку виразно поділяється на такі періоди: 1) до появи клинуватої сокири, 2) з появи клинуватої сокири, 3) з появи кривого ножа. У другій добі можна примітити такі два періоди: 1) період глянецьованої клинуватої сокири та інших глянецьованих непросвердлених начинь та 2) період просвердлених начинь простіших типів, бо чепурніші та удосконаленіші типи тих начинь з'являються лише за часів енеолітичної культури. Хоч культура стацій досягла на Київщині й на цій західній Україні блискучого розвитку, наукова література, присвячена її вивченню, є аж надто замала. Вивчати її доводиться й досі по музейних збірках. Тому її не добачив

В. В. Хвойка, не знає про неї нічого й новіший дослідник нашої археології д-р М. Еберт. Тимчасом маненька мапа кам'яної культури (мапа I), що її я можу подати, не може умістити навіть половини відомих нам стацій та майстерень. Нема що казати вже про окремі знахідки. Але й в такому вигляді мапа виявляє одну характеристичну рису в цій культурі. Легко добачити на мапі I те, що Київщина за часів культури стацій та майстерень може бути поділена на 2 відрубні райони: північний та південний. В кожному районі є різниця поміж східньою та західньою його частинами. Тії 2 райони відповідають двом різним варіантам цієї культури. Майже всі майстерні зосереджуються в західній частині північного району, на горішній Уші та на її допливах у тій частині її течії, Жереві та Норині, а саме Нагоряни, Збранки, Коптевщина, Овруч, Бондарі, Іскорость, то-що. Тутешня культура є виключно кам'яна, бо поодинокі знахідки кісткових речей (Коптевщина й ин.), очевидно, становить виняток. Кремінь та кремінюваті породи копалин переважають тут інші копалини. Так само відбивані начиння переважають що-до своєї кількості глянецьовані та просвердлені начиння. Техніка відбиваних начинь досягає тут свого найвищого розвитку. Місцева людність виробляє з кременю не тільки різноманітну зброю, потрібну їй задля полювання, а також різноманітне госпо-

дарське начиння. До того мимоволі звертає на себе увагу те явище, що тутешня зброя має виключно мисливський характер, — жадної бойної зброї в першій добі ми не бачимо тут. Очевидячки, місцева людність була невойовнича, й життя її в цій лісовій та багністій країні було досить безпечне. Про те свідчать виразно ті її стації, що вони густо укривають береги Уші та її допливів і відтіль перекидаються на долішню течію Прип'яти та на Тетерів. Але небезпека життя, очевидячки, в даному разі не відогравала головної ролі. Головна принада, що вона приваблювала людність до цієї країни, була цілком господарська. Тут людність мала у великій кількості кремінь та почасти інші копалини, потрібні їй задля виробу її начиння та зброї, тут вона легко здобувала собі їжу, бо тамошні ліси тоді рясніли на різноманітні їстівні рослини та на різноманітних звірів та птахів. Так само мисливство постачало їй шкури, потрібні задля одіжи. Повний брак землянок у цій місцевості виразно свідчить про те, що тутешня людність мешкала по надземних житлах, які вона робила теж з тих матеріялів, що вона їх здобувала по лісах та, може, й по багнах (очерет). Але серед зазначених вище причин, що вони притягали людність до цієї країни, першу ролю, очевидячки, відогравало багатство на нерістеві матеріяли, бо ми бачимо те, що всі майстерні зосереджуються в західній

частині цього району, на сході-ж нема жадної майстерні. Безперечно, дослідження цих майстерень та стацій досі провадилося досить ненауковим чином. Одного збирання речей на їхній поверхні замало. Щоб встановити ступеневий розвиток культури, треба обов'язково робити розкопи на них. Велика численність тих майстерень та стацій виразно свідчить про те, що люди мешкали в цій країні довгий час. Але розташувати тії стації та майстерні чи їхні штихи по добах та періодах майже ніколи не щастить, бо тих штихів ніхто не вивчав. У кожному разі на підставі їхніх матеріялів можна зробити лише самісінькі загальні висновки. Не зупиняючися на першому періоді в першій добі, бо наш матеріял не дає нічого нового в порівнянні до матеріялів Юрової гори, зазначу те, що в другому періоді техніка відбивання значно удосконалилася. Перш за все люди навчилися за допомогою дрібних одбивань та відчавлювань надавати своїм кремінним виробам дозробленіший та чепурніший вигляд. Так само й техніка великих ударів значно удосконалилася за тих часів. Тому люди починають виробляти з кременю та з інших копалин більші гатунки начиння. З дикаря та з деяких інших копалин вони виробляють відбійники, а з кременю клинуваті сокири. Звісно, тії сокири спочатку мають дуже незграбний та незручний вигляд, бо вони ще товстенні та круглясті. Але в третьому пері-

оді тієї доби, поруч з розвиненням кам'яної техніки, удосконалюються перш за все тії гатунки начиння та зброї, що існували вже в другому періоді. До цього періоду треба застосувати тії чепурненькі трикутні та серцюваті кремінні стрілочки, що звертають на себе загальну увагу відвідувачів по музеях. Кремінна клинувата сокира під той час розвинулася в напрямі витончення та виплюсковачення. Поруч з тим у клинуватій сокирі добачається й інша зміна: давніша сокира звужувалася до січного краю, в третьому періоді січний край в неї стає ширший від її горішнього краю. За тих-же часів люди почали виробляти з кременю широкі листуваті списи та списики. Чепурніший від них вигляд має теж новина—листувата стрілка. Але найтипівіше придбання того періоду становить кремінний кривий ніж (чи пила), поки-що в мало викривленій формі. Майстерню та стацію коло с. Чабанів, Овруцьк. п., я-б міг визнати майже за типову задля цього періоду, як-би на ній не знайшлися перша спроба глянцювання та деякі кремінні відбивані речі, що їх треба застосувати до другої доби, прикладом, листуваті стрілки з ніжкою. Але крім кривого ножа, ця майстерня має повний склад того начиння та зброї, що вони характеристичні задля третього періоду першої доби: відбійники перкутори (великі відбійники), відбійники середнього та дрібного розмірів, клинуваті сокири, різи,

клюки, списики, стрілки різних гатунків, різачки, шила, гострокинчики, свердла, ножі, скрабачки, пили та різну покидь виробництва (нуклевси, шматки кременю, то-що), почасти перероблені на начиння. Вже ця майстерня, що її можна застосувати до самісінького початку першого періоду другої доби, вказує на той напрям, що його мав розвиток техніки в той час. З одного боку, удосконалювалася техніка відбиваних виробів, з другого боку, людина зробила великий винахід, а саме навчилася глянцювати начиння. В зв'язку з тими технічними успіхами з'являються нові гатунки начиння та зброї й удосконалюються старі їх гатунки. До нових гатунків треба залічити: долота, глянцювальники та глянцювальні тахлі. Серед удосконалених виробів треба зазначити перш за все еволюцію листуватих списів, списків та стрілок на такі-ж начиння з ніжкою, причому замість широкої форми вони набувають у тому періоді струнку довгасту форму ¹⁾. Січний край клинуватої сокири стає ширший та викруглений, а вона стає ще тонша. До того січний її край удосконалюється через глянцювання. Кривий ніж більше викривляється, хоча київський гатунок його є найнечепурніший та найменш викривлений в порівнянні до інших західньо-укра-

¹⁾ Трикутна стрілка з ніжкою є лише варіант листуватої стрілки з ніжкою.

їнських типів його. Він є й найменший—2—10 смтм. у довжину. Але через найпростіше глянцювання ¹⁾ вона здобуває поскляний лиск. Ось головні риси цього періоду. Але найблискупішого свого розвитку північно-київська культура стацій та майстерень досягає лише в другому періоді другої доби. Поруч з удосконаленням раніших технічних метод відбивання та глянцювання людина навчилася тоді різати та свердлити камінь. Безперечно, ці винаходи мали чималу господарську вагу. Але взагалі технічні винаходи другої доби, здається, в значній мірі змінили колись не-войовничу місцеву людність на досить войовничу. В кожному разі вже в першому періоді з'являються списи та списики й значно удосконалюються стрілки. Навряд все те мало мисливську мету. В кожному разі рибальські кремінні гачки та лупцеві пряслиці суть цілком господарські речі (Збранки, Хайча, Шваби і т. ин.). Але кидальні каміння, молоти та сокири-молоти навряд чи мали таку-ж спокійну вагу. Перш за все сокирами-молотами нічого рубати не можна, бо їх вужчий край аж надто тупий. Так само молоти були-б потрібні задля праці над деревом. Але дерев'яне виробництво за тих часів, очевидно, було мало розвинене. Тимчасом молоти дуже розповсюджені на північній Київщині, особливо

¹⁾ Більш-менш довге намулювання чимсь м'якшим од кременю.

в її південно-західніх місцевостях, мимоволі нагадують кам'яні булави, такі характеристичні за тих-же часів задля південної Київщини. Таким чином, технічні успіхи, мабуть, не зробили життя спокійнішим, а навпаки сприяли розвиткові війн. Безперечно, поруч з тим поступ культури, очевидно, поліпшив умови життя та праці тогочасних мешканців північної Київщини. Досить нагадати нашу стару знайому—клинувату сокиру. Тепер з'являються такі тонкі, стрункі, чудесно виглянцювані та гострі примірники її, що й за наших часів можна-б було працювати з нею незгірш од крицевої сокири. Так само пряслиці свідчать про те, що тогочасні люди вже знали ткацтво. Проте акад. М. Біляшівський застосовує її пряслиці до велико-князівських часів. Але я-б не міг пристати на його здання. Величезні майстерні тих пряслиць коло Каптевщизни та Нагорян, не кажучи про низку менших майстерень у тому-ж районі, увіходять до складу тієї громади стацій та майстерень, що вони зосереджуються на Уші та її допливах. До того по всіх майже неолітичних стаціях та майстернях, навіть по таких, де нема жадних наверствувань велико-князівської доби, ми бачимо ції пряслиці та відламки, що залишилися після їхнього виробу (Антоновичі, Хайча, Болсуни і т. ин.). Тому, на мою думку, гадка проф. В. Антоновича, що виробництво пряслиць розпочалося ще за часів неолітич-

ної культури й тривало до велико-князівських часів включно, є ймовірніша. В такому разі оброблення волокнуватих речовин почалося на Київщині, як і по всіх усюдах, за часів неоліту.

Характеризуючи неолітичну культуру північної Київщини, я мушу зупинитися ще на деяких типових рисах її. Як-раз задля останнього її періоду є властивий той архаїзм деяких гатунків начиння, про який я згадував вище. Така типова майстерня відбиваних та глянцьованих начинь, як майстерня коло Збранок, виразно доводить туо річ. Майже всі начиння більшого розміру мають архаїчний вигляд та нагадують палеолітичне начиння, прикладом, відбійники - перкутори, спичасті сокири, долота, свердла, пили, великі ножі, то-що. Більш од того, ми бачимо знов і таке характеристичне палеолітичне начиння, як миґдалювата сокира. Але те явище свідчить не про занепад кам'яної техніки, а про надзвичайно високий рівень її. Людина так панує над своїм матеріалом, що вмів трьома-чотирма ударами цілком закінчити потрібне їй начиння. Вона вже розумів вагу часу та праці. Таке твердження цілком стверджують і чудесні примірники ретельно виробленого дрібного начиння, й не менш чудесне глянцьоване начиння, й такі-ж чудесні глянцьовані та просвердлені кам'яні вироби. Але більший довід того твердження становить дивовижне знаття копалин, що виявляють тогочасні майстри. Задля кожної

окремої громади начинь вони обирали певні породи кременю та інших кремінюватих копалин. Таким чином, з одного боку, вони досягали, в разі потреби, казкової чепурности своїх виробів, з другого боку, теж, в разі потреби, вони могли швидко закінчити потрібне начиння й не були примушені гаяти час на його дороблення. Але мені можуть завважити те, що по неолітичних майстернях майже ніколи не знайти глянцева-ного та просвердленого начиння, й взагалі цілі й цілком закінчені примірники речей там стріваються порівнюючи рідко. Навпаки, по всіх майстернях стріваються у більш-менш великій кількості різні начиння виробництва: відбійники, глянцеувальники, бруси, глянцеувальні тахлі, гостривні каміння, то-що. Але й розміри тих майстерень, і склад знахідок на них виразно свідчать про те, що вони не являли собою якогось хатнього виробництва, а майстри на них були фахівці-ремісники, що працювали задля широкого збуту. Справді, майстерня коло Збранок не дала жадного просвердленого начиння, та й лупцевих пряслиць знайшлося лише три. Майстерня коло Болсунів збагатила музей бувшого Університету (І. Н. О.), крім різних начинь виробництва на дві цілі сокири та на низку попсованих відбиваних та просвердлених начинь, не кажучи вже про покидь виробництва. Але по майстернях нема що шукати цілих речей. Вони могли тільки випад-

ково залишитися там. Навпаки стації, крім різної покиди, дають більш-менш велику кількість цілих речей (Веледники, Черевки, Норинське, Хайча, Шваби, Красносілка і т. ин.). Але стації в цьому районі досліджено значно гірш од майстерень. Тимчасом майстерні забідні на ганчарські забутки. Навпаки стації рясніють на ганчарські вироби. Тому я можу мало з'ясувати справу про стан ганчарства в тому районі. На підставі дуже невеличкого матеріялу, що звернув на себе увагу дослідників та переховується тепер по музеях, можна зробити перш за все той висновок, що рівень ганчарства там був дуже невисокий. Ганчарі домішували до глини переважно дрібні шматки дикаря, деколи-ж ще й пісок та мушлі (Коптевщина, Збранки, Хайча, Шваби, Васьковичі і т. ин.). Крім череп'яного посуду, що мав невеликий розмір¹⁾ та являв собою незграбні горщики, ганчарі виробляли з глини також пряслиці. Свої вироби вони випалювали звичайно кепсько. Лише коло Збранок знайдено череп'я посуду, зробленого з дрібної, добре перемитої глини та гарно випаленого. Посуд ганчарі прикрашали поглибленим орнаментом звичайних за часів неоліту типів: ямки, крапки, риски, то-що. Але в порівнянні до неолітичного посуду на Білорусі (мабуть, литов-

¹⁾ Фрагмент великої посудини, знайдений коло Коптевщини, становить безперечний виїняток. Той аж надто кепський виріб його яскраво доводить тее твердження.

ський неоліт) та на Московщині (угорсько-фінський неоліт), орнаментация нашого неолітичного посуду є забідна. Дуже рідко вона укриває цілу посудину. Здається, таке явище можна спостережати лише в другій добі. Звичайно орнаментация охоплює лише боки й, по деяких гатунках посуду, його плечі. В першій добі згадані орнаментацийні елементи розташовуються на посудовій поверхні досить безсистематично. Але в другій добі згадані елементи починають сполучатися на певні орнаментацийні мотиви. Ці орнаментацийні мотиви суть виключно геометричні й становлять різні комбінації ламаної чи хвилястої лінії. Таким чином, геометризация орнаменту, що така характеристична задля українського народнього орнаменту, примічається на Україні вже в неолітичній орнаментацийі. Але проф. В. Антонович зазначає низку зорнаментованих, глянецьованих та просвердлених кам'яних начинь. Тимчасом, як фінський неоліт у своїй останній добі подає чудесні зразки звірячої орнаментацийі кам'яних начинь, орнаментация наших кам'яних начинь, що були зроблені теж у другому періоді останньої неолітичної доби, є виключно геометрична та лінійна. Вона буває або поглиблена, або рельєфна. Звичайно вона являє собою обідець, що, так казати, підкреслює контури начиння.

Численність та великість тутешніх майстерень та стацій мимоволі викликають думку, що люд-

ність, що її забуток являє собою тая неолітична культура, мешкала тут дуже довгий час та була досить численна. Тимчасом кількість неолітичних могил, що ми їх знаємо тут, є аж надто невеличка (мапа I). До того тії могили становлять три виразно відрубні типи: 1) могили або роблениці¹⁾; 2) могили без насипу та 3) кам'яні кисти. Очевидячки, тії три типи могил не можуть бути одночасові, й, мабуть, належать різним племенам. Але роблениці стріваються тут спорадично й виразно становлять вийняткове явище. Будучи типові задля південної Київщини, вони, очевидно, належать якимсь зайдам з тих місцевостей. Тимчасом той погріб, що його занотував проф. В. Антонович у Коростишеві, можна визнати якраз за характеристичний задля північної Київщини. Справді, уся описана зараз культура є типово лісова. В згаданому вище погребі мрець був загорнутий в березову кору. Навряд чи можна суперечити супроти того, що такий погребовий обряд може стріватися лише в лісової людности. Але мені можуть завважити те, що проф. В. Антонович у покажчику згаданий погріб завів до роблениць. Досить прочитати його опис у тексті, щоб зрозуміти те, що тая могила, очевидно, не

¹⁾ Наш народ тими словами зазначає насипані земляні могили, себ-то такі могили, що їх москалі менують „курґанами“. На Слобожанщині в тому-ж розумінні вживають вираз „роблені могили“.

мала насипу. Річ у тому, що в лісових місцевостях насипати високу могилу не так легко, як на степу. Крім того, на степу такі могили являють собою певну прикмету того, що тут є могила. В лісовій місцевості такі прикмети суть цілком зайві. Тут можна легко обозначити могилу якою-будь дерев'яною признакою. В такому разі такі могили згодом стали зовсім непомітні й цілком трапунково стають відомі науці. Щоб розшукати їх, конче треба робити те, чого досі не робили дослідники нашого неоліту, а саме провадити систематичні розкопи в районі стацій та майстерень.

Наприкінці неолітичної культури до північної Київщини насунулася з заходу людність, що ховала своїх мерців по кам'яних кистах. Д-р М. Еберт бачить у тій людності германців. Навряд можна пристати на його здання. Зазначений їм район розповсюдження тих кист до південь-сходу від р. Одера за часів неоліту не був залюднений ще германцями. Вони з'явилися там значно пізніше. Правдивіша є думка тих вчених, що вони визнають людність кист за слов'янську. В кожному разі ми стріваємо тії кисти на цілій західній Україні. В кистах спостерегаються два обряди: трупоскладення та трупоспалення. Але склад речей, що супроводять погріб, є цілком однаковий: глиняні глечики та глянцьовані й просвердлені кам'яні начиння. Тому кисти з обома обрядами

суть одночасові. Але різниця що-до погребових обрядів ще не доводить етнічної різниці людності. В даному разі можна припустити те, що обряд трупоспалення був власне той обряд, що його додержувалася людність кист. Обряд-же трупоскладення міг розповсюдитися серед неї під впливом місцевих звичаїв, бо тамошня тубільська людність додержувалася трупоскладення.

Неолітична культура південної Київщини може бути поділена на тії-ж доби та періоди, що й культура північної Київщини, тому не зупиняюся на них. Зазначу лише те, що природні умови так само відбилися на ній, як і на її північній сестрі. Якщо виключити майстерню пряслиць у Києві, на Фроловій горі, бо тая гора була дуже залюднена за велико-князівських часів, і не знати, до якого часу застосувати тую майстерню, то залишаються дуже сумнівні відомості про майстерню глянцьованого та просвердленого кам'яного начиння у Совках. Здається, тії відомості можна просто відкинути. В такому разі на цілій південній Київщині не буде жадної майстерні. Такий повний брак майстерень зрозуміти легко: тут не було потрібних задля виробу начиння копалин. Тая-ж причина викликала іншу рису місцевої культури: за браком кам'яного матеріялу тутешня людність широко використовувала звірячі кістки та роги. В якій мірі в неї бракувало матеріялів задля виробу начиння, виразно свідчить те, що

вона використовувала задля того навіть копальні кістки. Проф. В. Антонович знайшов у неолітичній могилі (Романівка) молот, зроблений з мамутової ікли. Безперечно, на стаціях можна знайти й тут начиння виробництва й покидь виробництва. Але все те стрівається в невеликій кількості й лише доводить те, що теє виробництво було хатне, а не промислове, як на півночі. Таким чином, вже апріорно можна висновити те, що тутешня людність мусіла здобувати потрібне їй начиння переважно з північної Київщини. Матеріал начиння та його типи цілком доводять таке твердження. Але деяке начиння вона здобувала, очевидно, з інших місцевостей, бо ні його матеріал, ні його типи не мають аналогії на північній Київщині¹⁾. Крім того, треба припустити й те, що тутешня людність здобувала й по-за межами Київщини не тільки готове начиння, а також сировинні матеріали задля його виробу, бо інші умови життя, як на півночі, потребували й іншого начиння та зброї. Прикладом, тут стріваються в третьому періоді першої доби відбивані кремінні

¹⁾ Те начиння не досліджено з мінералогічного боку. Тому зазначити всі місцевості, з яких здобувала собі начиння південно-київська людність, не можна. В кожному разі Волинь, Поділля й Галичина суть безсумнівні. Але здається, децю надходило сюди й з інших країн Середньої Європи (Угорщина, Чехія, Морава, Південна Польща, то-що). Менш виразні південні стосунки Київщини за часів неоліту.

запоясники або чингали великого розміру (Думинці), великі листуваті кремінні списи, в другому-ж періоді другої доби тут стріваються в великій кількості бойові сокири-молоти (Дударі, Халеп'є і т. ин.) та булави (Юшки, Черниші і т. ин.). Взагалі, небезпечність життя в степовій місцевості надав тутешньому неолітові більш войовничі риси, як на півночі. Тому тутешні стації являють одну цікаву рису, що виразно була наслідком, опріч інших згаданих вище причин, поміж иншим теж зазначеної зараз причини: теє господарське начиння, що на півночі вироблялося з кременю та й з инших копалин, тут вироблялося часто-густо з кісток та з рогів. Навіть частина мисливської та бойової зброї (списи, списики, стрілки) вироблялася з такого-ж матеріялу. Очевидячки, потреба що-до зброї тут була аж надто велика. Тая-ж причина почасти вплинула й на розташування людности на південній Київщині. Легко добачити те, що тут (мапа I) людність за часів неоліту трималася головним чином берегів Дніпра та долішніх течій його допливів. Звісно, таке розташування людности викликалося перш за все господарськими причинами. Полювання на степу важче, як у лісі. Тому одне полювання не могло завдовольнити споживчих потреб людности. Щоб прогодуватися, вона мусіла використовувати й річну фавну. Справді, їстівна покидь неолітичних стацій, печер та землянок

дав чимало мушлів *Unio* та *Anadonta*. Очевидячки, тутешня людність споживала тих слимаків. З другого боку, ліси на південній Київщині стриваються лише по берегах Дніпра та на самісінській долішній течії його допливів. Тому життя тут було безпечніше, як на відкритому степу. Але в кожному разі південно-київський неоліт є яскраво-степовий.

Які домівки будувала собі людність за перших періодів неоліту, ми не знаємо. Мабуть, вона не робила нічого ліпшого від найпростіших куренів з очерету та з хмизу. Але в третьому періоді першої доби вона викопувала собі печери в льосі, з якого складаються дніпрянські береги. Проф. В. Антонович занотував десятки печер по берегах Дніпра. Але досліджено з них лише частину київських печер. Мешканці тих печер не знали ще глянцьованого начиння, але мали вже кривий ніж. Але найважливіший наслідок тих дослідів, що зробив проф. В. Антонович по київських печерах, є те, що серед їстівної покиди знайдено тут, крім риб'ячих кісток та скойок, також конячі, волів'ячі та свинячі кістки. Таким чином, тутешня людність вже тоді мала свійську худобу ¹⁾. Така річ свідчить про досить високий культурний

¹⁾ Степовий характер південно-київського неоліту доводять не тільки ранне засобічення коняки, але й споживання конячого м'яса, річ цілком невідома лісовим мешканцям.

рівень місцевої людности. З другого боку, життя по печерах людей, що мали вже худобу, свідчить про те, що тая людність була осіла. Так само кістки спожитої худоби доводять те, що тії люди, що-до завдоволення своїх їстівних потреб, не залежали вже виключно від успіху полювання чи рибальства й, в разі іншої їжі не пощастило здобути, могли прогодуватися й за кошти своєї худоби. В даному разі тая худоба становить додатковий продукт. Звісно, існування того продукту забезпечав дальший культурний розвиток людности. Справді, вже в першому періоді другої доби тутешня людність почала будувати собі досконаліші домівки, а саме погребіци (землянки). Погребіци являли собою неглибокі ями, над якими на стовбурах прилаштовувалися мури, плетені з хмизу й ошмаровані глиною. Над стінами накладалася покрівля з хмизу чи з очерету, ошмарована теж глиною. В погребіци складалося з каменів огнище. Знахідки глянецьованих кам'яних макогонів на тогочасних стаціях та селищах (Хмільна, Сердягівка і т. ин.) яскраво свідчать про те, що в кожному разі в другому періоді другої доби, а, може, й в першому її періоді, тутешня людність знала й хліборобство ¹⁾. Цілком

¹⁾ Мимоволі виникає питання, чи клинувата сокира, так улюблена на Київщині, була тільки сокира, чи вона відогравала ролю також копаниці й вживалася задля землеробської праці. Її примірники звичайно мало попсовані задля сокири.

можлива річ, що вона почала обробляти землю ще в першому періоді тієї доби. Взагалі, весь неолітичний матеріял, що його знайдено на південній Київщині, виразно доводить вищий культурний рівень тутешньої людности перед північно-київською.

Своїх небіжчиків місцева людність у першій добі ховала в глибоких материкових ямах, над якими насипала могилу. До могили не клалося жадних речей (Кагарлик, Зеленки і т. ин.). Пізніші погребі, мабуть тієї-ж родини, розташовувалися в горішніх штихах ґрунту, ба навіть у насипу, який, очевидно, в такому разі досипали. Але речей теж не клали до могили. Мабуть у третьому періоді першої доби могилу почали улаштовувати пильніш, а саме на південь-сході південної Київщини в могильній ямі накладалася підлога, над якою-ж на стовбурах улаштовували покрівлю з дощок. Велика давність тих могил стверджується не тільки тим, що вони розташовані найнижче, в материку, але й тим, що новіші могили розташовані вище від них, звичайно не порушаючи їх. Речей при кістяках теж не клалося (Сміла, Костянтинівка і т. ин.). В другій добі людність починає класти до могили по всій південній Київщині глянцьоване та просвердлене кам'яне начиння та зброю (Вишгород, Мархалівка, Янковичі, Гатне і т. ин.), на півдні-ж ставлять до могили також 1, 2, 3 череп'яні глечики, очевидно, з їжею

(Рубаний Міст, Монтрезорівка і т. ин.). Звичай становити глечики, очевидячки, пішов з півдня чи з південь-сходу, бо він був розповсюджений більш на півдні південної Київщини (Бурти, Зеленки, Шандра, Поток, Янівка і т. ин.). На мою думку, однакова присутність глечиків і при дорослих, і при дітях виразно доводить те, що до тих глечиків клалася їжа. Цей звичай розповсюдився на південній Київщині, очевидячки, лише в другому періоді другої доби, бо могили тільки з кам'яним начинням та зброєю, без глечиків, ми знаємо по цілій Київщині (крім згаданих вище, теж Самгородок, Онацки, Тальне, Бурти, Зеленки і т. ин.). До того такі могили звичайно розташовані в роблениці найнижче, найчастіш у материці, могили-ж з глечиками в тій саме роблениці розташовані звичайно вище. Очевидячки, звичай покладання до могил тільки речей є старший від звичаю становити до могили глечики з їжею. Наприкінці неоліту до Київщини насунулася з півдня чи з південь-заходу нова людність, що спалювала своїх мерців, складала тії спалені кістки до глиняних осуарів (урн) і ховала тії урни під могилами чи в могильному насипу. Поки-що могили тієї нової людности знайдено в найбільшій кількості на самісінькому півдні Київщини [Гуманський (найбільш), Звиногородський та Черкаський повіти]. Подібні могили спорадичне стріваються й на середній Київщині, але лише як поодинокі

погреби. Таким чином там вони становлять, очевидно, могили зайд. Ця людність на Київщині, мабуть, була нечисленна. Судячи по знахідках (мапа I), вона розташовувалася спочатку в тій місцевості Київщини, що за часів неоліту не мала постійної людности. Згодом вона почала розповсюджуватися відсіль у північно-східньому напрямі (Смілянка, Сміла, Костянтинівка). На Чигиринщині чомусь її могил поки-що не знайдено. Судячи по численності могил місцевої людности, одночасових з могилами нових осельників, останні розселювалися серед тубільців, не висуваючи їх з сучасної Черкащини. Крім погребового обряду, тії люди відрізнялися від місцевої людности порівнюючи високим рівнем своїх ганчарських виробів. Погребові урни та инший свій посуд вони виробляли з гарно просіяної глини й добре випалювали його. До того вони вміли виробляти посуд великого розміру (осуари), чого ще не вміла робити тубільна людність. Цікаво зазначити те, що цілком подібну культуру поки-що відкрито далеко від Київщини, на Харківщині (Буди й Березівка, Охтир. пов.) ¹⁾. Забідний матеріал заважає висновити, до якої етнічної громади треба застосувати тих нових осельників.

Але в читача може виникнути питання, до якої-ж етнічної громади належала неолітична

¹⁾ В. Е. Данилевичъ. Раскопки Кургановъ, около с. Будъ и х. Березовки, Ахтырскаго уѣзда (Труды XII Археологическаго Съѣзда. Томъ I. М. 1905).

людність Київщини. Неолітична культура Київщини є лише частина тієї неолітичної культури, що охоплює цілу західню Україну (Київщина, Волинь, Поділля, Галичина, Буковина). Хоч окремі місцевості виявляють тії чи інші дрібні окромишності, властиві лише їм, але в цілому ця культура має такі спільні риси, до того в головних культурних явищах, що її легко відрізнити від усіх сумежних та віддалених неолітичних культур. Мілюков, Маштаков, Соболевський та Єгоров намагаються довести, ніби фіни мешкали колись також на Київщині¹). Але акад. Карський, Вольтер та Веске довели докладно те, що фінські оселі ніколи не простягалися до півдня від Західньої Двини²). Таким чином фінізм тієї людности треба виключити. До того, з археологічного боку, тутешня неолітична людність виразно відрізняється

¹) М и л ю к о в ъ. Очерки по истории русской культуры, в. I; М а ш т а к о в ъ, Списокъ рѣкъ Днѣпровскаго бассейна. Спб. 1913; й о г о - ж, Списокъ рѣкъ бассейновъ Днѣстра и Буга. Пгр. 1917; С о б о л е в с ь к и й, Рецензія на останню книжку Маштакова в „Изв. Отд. рус. яз. и слов. Рос. Акад. Наукъ. 1919 г. Т. XXIV, кн. 1. Пгр. 1922“; Е г о р о в, Два финских имени (Сборн. статей по русской истории, посвященных С. Ф. Платонову. Пгр. 1922); Рецензія на останню розвідку в „Літ.-Наук. Віснику, 1924 р., кн. X“. Телер Соболевський (Рус.-скиф. эт.) одмовився вже від фінів і визнає скитів за автохтонів і не тільки цілої України, ба навіть цілої Східньої Європи, до Балтійського моря включно.

²) К а р с ь к и й. Бѣлоруссы, т. I.

від неолітичних мешканців Білоруси та Московщини. Так само, й з антропологічного боку, неолітичні мешканці Західньої України неподібні до неолітичних мешканців Білоруси та Московщини¹⁾.

¹⁾ А. І. Соболевський думає, ніби слов'янська прामова становить зілляння балтійської мови з іранською, а саме з говіркою скитської мови (с. 331). Стрінулися тії дві мови на берегах Балтійського моря. Відкіля прийшли туди слов'яно-балтійці, він не може вирішити. Але вони не прийшли ні з заходу, ні з південь-заходу, ні з півдня (с. 331). Очевидячки, вони не могли прийти туди і з сходу, бо Соболевський гадає, ніби цілу Східню Європу залюднювали скити, що були її автохтонами. Причому їхню прикмету становила доліхокефалія (с. 278—279 та 332). Але Талько-Гринцевич (*Przyczynek do poznania świata kurhanowego Ukrainy*. Kraków. 1899), на підставі досліду черепів скорчених, скитів та давніх українців (полян та деревлян), визнає за найдовгоголовіших: скорчених (71⁰/₀) та давніх українців (96⁰/₀), тимчасом, як у скитів доліхокефалія менш характеристична (43⁰/₀). Гамі, Хв. Вольк та німецькі антропологи довели те, що давні слов'яни взагалі були довгоголові, германці-ж — короткоголові. Тепер, навпаки, слов'яни — брахікефали, германці-ж — доліхокефали. Проф. В. Антонович, згоджуючися з Талько-Гринцевичем, зазначив те, що українці тепер стали короткоголові, довгоголовість же збільшується на Україні в напрямі до сходу. Досліди проф. Попова над черепами скорчених, скитів та давніх українців (східніх сіверян) дали такі-ж наслідки, як у Талько-Гринцевича. Виразна річ, А. І. Соболевського сучасна антропология не обходить. Я не мовознавець і не можу судити про його думки що-до прамови. Але маю великий сумнів що-до запозичення східніми слов'янами їхніх топографічних назв у скитів. Вони не всі скитські (с. 274).

Звісно, низка вчених визнає Західню Україну за частину слов'янської правітчини. Така думка щочасу більш стверджується в науці. Поміж иншим топографічні назви свідчать про слов'янську, а саме українську тубільність на Західній Україні. Задля неслов'янських топографічних назв легко зазначити той час, коли вони з'явилися тут¹⁾. З другого боку, західньо-український неоліт охоплює тую територію, де присутність українців

¹⁾ В справі витлумачення топографічної номенклатури в російській науці панувала досі фіноманія. Всі назви тлумачилися з фінських мов, і фіни визнавалися за тубільців і по таких місцевостях, де вони ніколи не бували (найповніш у С. К. Кузнецова, Русская историческая география. М. 1910). Тепер представники націоналістичного напрямку в російській науці визнають тую фіноманію за цілком ненаукову. Але, з свого боку, вони становлять цікаве явище, так казати, скитоманії (Соболевський та ин.). Річ у тому, що сучасна західня наука подає щочасу більш доводів того, що частина слов'ян, серед них і ми, українці, являють собою автохтонів залюднених їми країн. Що більш міцніє цей погляд у науці, то більш московські націоналісти захоплюються скитами й доводять і їхнє автохтонство на степу й на Поліссі, й їхню осілість, і їхнє землеробство і т. ин. Соболевський навіть визнає іранців за автохтонів берегів Балтійського моря (с. 332)! Але його досліди йдуть, так мовити, по-за часом. Він зовсім забув про те, що ми знаємо найменш, що чотири навали іранців на Вкраїну (якщо кімерійці були теж іранці; без них буде три) Кожний народ залишав на Вкраїні не тільки матеріальні забутки свого перебування тут, а також словесні, в вигляді місцевих назв. М. Фасмер (Osteuropäische Ortsnamen. Dorpat. 1921;

визнається вченими вже в дуже віддалені від нашого часу доби. Проф. Погодін в Геродотових неврах бачить наших полян¹⁾. Так само Карський гадає, що дряговичі, які мешкали раніш на південному боці Прип'яти, коло часів нашої ери почали переходити до її північного боку. Тепер Спіцин, на підставі археологічних даних, доводить давність українського мешкання на Середній Наддніпрянщині²⁾. З археологічного боку, величезну вагу має тая річ, що той погребовий обряд, що ми його визнали за тубільний неолітичний обряд, ми бачимо на цілій Західній Україні не тільки за часів неоліту, але й за часів пізніших культур включно до тих могил, слов'янizm, ліпше-ж

див. Україна, 1924 р., кн. 1 — 2) зазначає на Вкраїні, крім іранських назв, також кельтські, готські, турецько-татарські. Якщо піти за Соболевським, довелося-б визнати й тії народи за автохтонів! Очевидячки, того не можна зробити. До того Соболевський не довів, що іранські назви суть найдавніші. Тимчасом назви суть дуже непостійна річ. По приклади нема що далеко ходити. Звісно, москалі дуже російщили наші назви. Ось приклади: укр. — Линці, рос. — Ільїнці (перше від риби лин, а друге — від пророка Іллі); укр. — Халеп'є (від слова халепа), а рос. — Холопье (слова „холоп“ нема в нашій мові); укр. — Ольжичі (знає вже літопис), а рос. — Старосельє! До речі Соболевський теж взяв російщені назви.

¹⁾ Невры (Изв. отд. рус. яз. и слов. Акад. Наукъ. Спб.).

²⁾ Археология в темах начальной русской истории (в згаданому збірнику на пошану С. Ф. Платонову).

казати, давнє українство яких не викликає ні в кого ні сумніву, ні заперечень. Через цілу нашу передісторичну старовину яскравою стежкою проходять погребі, розташовані під могилою, чи в її насипу, причому кістяк завсіди лежить на спині, в витягнутому стані, й має дуже мало речей на собі й коло себе, або й зовсім не має їх. Такі могили тривають рішучо через усі археологічні доби на Західній Україні, яскраво відрізняючися від інших одночасових до них погребових обрядів. Ми знаємо, що народні звичаї суть дуже тривалі. Зосібна, погребові обряди змінюються дуже важко. Лише така присутна зміна, як перехід до іншої релігії, могла усунути трупоспалення з народніх звичаїв у білорусів та москалів. Невже-ж така держкість погребового обряду навіть в його дрібних подробицях не є ще довід на те, що по всіх тих могилах поховано представників того-ж самого народу. До того зміни матеріялу начиння та зброї ще не становлять причини задля визнання імміграції та задля застосування могили до якоїсь нової національної одиниці. Тимчасом досить взяти хоча-б тую бронзову клинувату сокиру, що її знайдено в Таращанському повіті, щоб побачити, що майстер просто скопіював у бронзі типове західньо-українське неолітичне начиння. Такі-ж сокири ми бачимо по цілій Київщині (Тростянець, Грищинці, Збранки і т. ин.) й можемо простежити всі ступеневі етапи в розвитку

їхніх типів. Безперечно, такого наслідування-б не було, як-би неолітичні та пізніші мешканці Київщини належали до різних народів. Але найбільш стверджують таку думку ганчарські вироби. В них за післянеолітичних часів ми спостерегаємо певні зміни. Люди, що дотримувалися згаданого вище погребового обряду, відбивають на собі сторонні культурні впливи, але з них вони відбирають лише те, що є ближче до їхніх звичаїв, перероблюючи все стороннє на свій штиб. Прикладом, вони запозичають вміння ліпше обробляти глину, краще виробляти череп'яний посуд, міцніше випалювати його. Так само, вони запозичають орнаментацийні техніку та мотиви й навчаються виробляти посуд більшого розміру, як раніш. Але гатунки череп'яного посуду залишаються й за часів енеоліту, й за часів бронзової культури майже тії-ж самі, що були й за часів неоліту. Як тоді, так і за нових культур вони виробляють переважно горщики. Та й форми череп'яного посуду еволюціонують поволі. Ось тая держкість народніх звичаїв, що ми її спостерегаємо в згаданих могилах, виразно свідчить про їхню приналежність до одного народу. Але Гамі, акад. Хв. Вовк, Спіцин та ин. доводять на підставі антропологічних та археологічних даних, що українці належать до південно-слов'янської громади народів, білоруси-ж та москалі — до північної громади. В південній громаді погріб прова-

дився через трупоскладення, в північній-же громаді — через трупоспалення. Беручи на увагу наведені вище дані, ми можемо визнати те, що Західня Україна за часів неоліту вже була залюднена предками сучасного українського народу. Тому неолітична культура Київщини й решти Західньої України може бути визнана за українську. В такому разі людність кам'яних кист можна визнати за предків дряговичів. Такі кисти стріваються й на тому боці Прип'яти. До того у дряговичів і за пізніших часів існували одночасово обидва погребові обряди. Мабуть, до них треба застосувати й тії тарілкові каміння, що їх занотовано на північній Київщині (Сингури)¹⁾. Але мегаліти, а саме менгіри, мабуть, суть культові пам'ятки українців, бо ми їх знаємо й на Поділля.

Переходячи до енеолітичних культур, мушу вказати на те, що культурне визначення їх та їхній розподіл на періоди у російській археологічній літературі викликають велику плутанину поглядів. Спіцин визнає й в нас, на Київщині, якийсь мідяний вік, але схарактеризовує його кам'яним начинням. Річ у тому, що задля цієї

¹⁾ Найчастіш тарілкові каміння стріваються на Литві, рідше на Білорусі. Безперечно, українці з давніх-давен сумежили з литовцями й могли запозичити в них тії каміння. В кожному разі на Україні вони стріваються дуже рідко.

добри суть типові чепурненькі, глянцеовані клинуваті сокири й просвердлені сокири-молоти з ширшим січним краєм. Городцов заводить скорчених кістяків до бронзової культури. Але й тутешні археологи хибно визначали приналежність енеолітичних явищ до певних культур. Проф. В. Антонович залічав до кам'яної культури й трипільську культуру, й скорчених кістяків. Відносно першої В. В. Хвойка наближається до проф. В. Антоновича, відносно-ж других до В. О. Городцова. Акад. Хв. Вовк наслідує проф. В. Антоновичеві. Ліпше зрозумів ту справу д-р М. Еберт, завівши тії пам'ятки до кінця неоліту та до початку металевих культур ¹⁾. Безперечно, найліпше-б було просто зарахувати їх до мішаної кам'яно-металевої, себ-то енеолітичної культури, й визнати їх лише за два виразно відрубні менти в історії тієї культури на Київщині. Але д-р М. Еберт мав рацію не висувати, подібно до Спіцина, якоїсь окремої мідяної культури. Такої культури на Київщині не можна спостерегти. Нічого подібного до мідяної культури Сибіру чи до мідяних культур Південної Америки тут не було. Мідяні речі стріваються або серед знахідок Трипільської культури, в решті цілком кам'яної, або поруч з бронзовими речами. В

¹⁾ Хоча спочатку д-р М. Еберт дивився на трипільську культуру, як на неолітичну культуру (ст. 34—38, порів. ст. 57).

остатньому разі в майстрів бракувало або матеріалу задля виробу бронзи, або вміння зробити її. До того нечисленні окремі типи ми ще помічаємо серед трипільських знахідок. Але в другому разі нема жадної різниці поміж типами мідяних та бронзових речей. Очевидячки, всі ті знахідки ще не можуть становити якоїсь окремої мідяної культури. Надавати-ж тую назву мішаній культурі можна лише задля термінологічної плутанини, бо в науці мідяна культура становить відоме й виразне явище, а не якусь сумішку.

Перший момент у київській енеолітичній культурі являє собою мішана кам'яно-мідяна культура. В науці її менують дуже різноманітно: Трипільська (В. В. Хвойка, більшість російських вчених, більшість тепер англійських вчених та частина німецьких вчених), культура майданчиків (В. В. Хвойка й частина москалів), Передмікенська (акад. Хв. Вовк та частина москалів), Дунайсько-Дніпрянська (М. Мух та Г. Шмідт), давня грецька (фон-Штерн, Е. Мілер), Українсько-Егейська (М. Еберт та частина німців)¹⁾. Назву „культура майданчиків“ (площадок) цілком спростував вже фон-Штерн, довівши, що трипільські погребові будови були не майданчики, а справжні домівки мерців, збудовані на штиб погребниць. Але усунення однієї назви ще не розв'язує

¹⁾ Д-р М. Еберт менує її також Дунайсько-Балканська, Дунайсько-Балкансько-Дніпрянська то-що.

зує справи про трипільську культуру. Вже численність назв свідчить про те, що в тій культурі поки-що є чимало невивченого й через те суперечного. Справді, перш за все розподіл на доби чи на культурні стадії подали В. В. Хвойка, проф. Е. Р. фон-Штерн, д-р М. Еберт і ин. Але жадного з тих розподілів не можна прийняти. Д-р М. Еберт подав, можна так мовити, найліпший з усіх розподілів. Але плутаність та невиразність описів В. В. Хвойки сплутала в М. Еберта його уяви про тую культуру. Тому за першу стадію її він визнав неолітичні погребниці з їхнім посудом. Тимчасом В. В. Хвойка розкопував і неолітичні погребниці, й трипільські. Тільки їхній опис склав так недоладньо, що д-р М. Еберт, очевидячки, зовсім не зрозумів його. Судячи з тих описів, що їх надрукував В. В. Хвойка, трипільці, — менуватимемо людність, що утворила тую культуру, задля скорочення так, — мешкали в погребнях увесь час. Тому погребниці ще не становлять підстави задля розподілу тієї культури на періоди. Навпаки посуд подає нам таку підставу. Річ у тому, що В. В. Хвойка не вмів впоратися із здобутими їм матеріялами. Я звертав його увагу на цікаві ффрагменти посуду з елементарною орнаментацією. В остатньому-ж своїому творі він лише згадав про них, не подавши про них більших відомостей. З його-ж слів я зрозумів те, що він визнає їх за найдавнішу три-

пільську кераміку. Справді, орнаментация того посуду намальована червоною фарбою й складається з найпростіших елементів: цятки, крапки, риски. Майстер, виконуючи фарбою той простенький орнамент, очевидячки, намагався відзеркалити в фарбі відомі нам поглиблені неолітичні орнаменти. Ось посуд з такою орнаментациєю й становить перший ступінь у розвитку трипільської культури. Другі два ступені цієї культури В. В. Хвойка спостеріг добре, й тепер д-р М. Еберт та інші закордонні вчені просто переказують його схему. Другий ступінь (табл. I) можна схарактеризувати великими, череватими, безшийними осуарами та жіночими статуетками з підкресленими половими прикметами. В цьому ступені в мальованому орнаменті панує спіраль, а в рельєфному—воляча голова. В третьому ступені (табл. I) осуар здобуває шию з відлеглим краєм. З'являються також так звані біноклеві посудини, що відогравали, мабуть, ролю підстав задля статуєток. Тимчасом як за часів перших двох ступенів цієї культури стріваються виключно кам'яні, кісткові й рогові начиння та зброя, в третьому ступені стріваються мідяні клинуваті сокирки, пласкі списи, то-що (Трипілля, Верем'є, Щербанівка). Але тепер, здається, треба встановити й четвертий ступінь в розвитку цієї культури, що характеризується так званими хатками (Попудня, Сушківка), якщо ми не маємо в даному разі тільки місцевого варіанту третього ступеня.

Але розподіли цієї культури на ступені мають вагу в тій мірі, що вони намагаються з'ясувати справу про походження та дальшу долю цієї культури. М. Мух та Г. Шмідт визнають, що ця культура розпочалася на Дунаї й відтіль розповсюдилася до Наддніпрянщини¹⁾. Проф. Е. Р. фон-Штерн, д-р М. Еберт та низка інших західніх вчених гадають, що вона повстала на Наддніпрянщині, ба навіть на Київщині. Акад. Хв. Вовк, А. Спіцин і ин. визнають, що вона перенесена до нас зо сходу. Більшість московських вчених раніш бачила в ній лише відблиск егейської культури. Але зауваги проф. Е. Р. фон-Штерна, д-ра М. Еберта та ин., що егейська культура є пізніша від трипільської, суть цілком правдиві. Далі лише на Київщині ми бачимо початковий ступінь в її розвитку. По-за Київщиною ми стріваємо тільки пізніші ступені. Але має вагу знати, хто-ж утворив її? Мимоволі згадується тая людність, що насунулася до південної Київщини наприкінці неоліту. Високий рівень її ганчарства та трупоспалення споріднюють її з трипільцями. Але вона ховала своїх небіжчиків у

¹⁾ До речі, серед кам'яного начиння трипільської доби знайдено й нефритову сокирку (Іст. Музей ім. Шевченка). Але вона не доводить східнього походження цієї культури, бо нефрит стрівається й на Угорщині, як місцева копалина. Отже така знахідка тільки зайвий раз стверджує стосунки поміж людністю Київщини та мешканцями Середнього Наддунав'я.

могилах, а трипільці ховали своїх мерців у погребових будовах. Безперечно, така різниця що до погребового обряду є присутна. Навряд чи можна припустити таку величезну зміну що-до погребових звичаїв у того-ж саме народу. Тим паче нема підстави задля ототожнення трипільців з місцевою неолітичною людністю. В даному разі різниця що-до погребових обрядів ще більша. Безперечно, ми не знаємо, чи трипільці будували тії погребові задля своїх небіжчиків за всіх ступенів своєї культури. Поки-що, взагалі, матеріял є замалий та невиразний. Але д-р М. Еберт думає, ніби погребові будови доводять те, що трипільці перебували ще в стадії переходу від трупокладення до трупопалення, бо в їхніх погребових будовах стріваються також напівспалені та неспалені кістяки. В жадному разі не можу пристати на здання д-ра М. Еберта. Досить придивитися до погребових будов трипільців, щоб добачити повну усталеність їхнього погребового обряду. Окремі погребові будови можуть різнитися що-до подробиць улаштування. Але в головних рисах погребовий обряд по всіх них є цілком тотожній. Яким-же чином народ з такими усталеними погребовими звичаями міг хитатися поміж двома присутно різними погребовими обрядами? Безперечно, того не було. Тому згаданих кістяків треба тлумачити якось инакше. Перш за все велика кількість осуарів по деяких

погребових будовах доводить те, що ті будови становили родинні місця погребу. Невже-ж д-р М. Еберт мислить, що за тих часів у тій самій родині могли вживатися два різні погребові обряди. В такому разі ті кістяки належать не членам родин, яким належали погребові будови. Не можна також припустити того, що стороння людність ховала там своїх мерців. Місцева людність ховала своїх небіжчиків по могилах і, очевидно, не могла ховати їх в так відрубній погребовій споруді¹⁾. Але мені можуть завважити те, що ми не знаємо за часів трипільської культури жадних інших могил, крім погребових будов трипільців. Навряд те є так. Досить згадати хоча-б про могили коло с. Василькова, де був трипільський посуд. Ми маємо на Київщині також силу дуже давніх могил, яких не можна поки-що здатувати за повним браком по них яких-небудь речей. Тимчасом кераміка I ступеня цієї культури виразно доводить те, що трипільська культура наклалася на культуру стацій та майстерень, і остатня вплинула на першу (погре-

¹⁾ Безперечно, кочовики використовували задля своїх погребів чужі могили. Розкопи гр. Бобрінського, Бранденбурга і ин. занотували силу розкиданих погребів по тих могилах, де були поховані скорчені, скити, сармати, тюркські степовики і т. ин. Очевидячки, вони розкидали задля своїх погребів раніше від їхніх могил. Деколи кількість розкиданих погребів в одній могилі буває велика.

биці, начиння, орнамент посуду, то-що). Таким чином обидва народи співмешкали на Київщині в кожному разі досить довгий час, бо инакше-б той вплив не міг статися. Куди-ж поділися неолітичні мешканці Київщини? Гадаю те, що частину їх становлять згадані кістяки. Ніхто не буде суперечити супроти того, що трипільці визнавали замогильне життя. Так само ніхто не заперечатиме того, що вони уявляли собі тогосвітнє життя в цілком матеріялістичному вигляді. Ціле оточення мерця в могилі виразно доводить те. Якщо вони будували задля своїх мерців справжні домівки, що були подібні до їхніх погребниць, давали їм їжу, клали з ними всяке начиння, то через що вони-б позбавили тих небіжчиків їхніх служників та служниць. Звичай супроводити мерців їхніми служниками та служницями в могилі є аж надто відомий нам на Україні. Досить згадати хоча-б про скитів. Ось таких невольників, що мусіли супровести своїх господарів до могили, й становлять тії кістяки. Нагадаю те, що трипільці й їжу (збіжжя) клали до могили в напівспаленому вигляді. Очевидячки, вогонь мав у них чистовну вагу. Але такі людські офіри не могли походити з трипільців. Тому доводиться припустити те, що трипільці підвладили й поневолили місцеву неолітичну людність. В такому разі з'ясовується й брак могил місцевої людности

з трипільським посудом ¹⁾. Очевидячки, панський посуд не міг бути приступний невільникам. Важче відповісти на інше питання, відкіля прийшли до Київщини трипільці. Мабуть, з Подунав'я. Вони насунулися сюди, мабуть, досить швидко, через що й не можна зазначити шляхів їхнього пересування до Київщини. Але ми-б знайшли кінець тих шляхів, якщо ототожнити людність, що залюднила південну Київщину наприкінці неоліту, з трипільцями. Річ у тому, що тая людність як-раз пересувалася в напрямі до Дніпра, з південь-заходу до північ-сходу. А в Київсько-Канівському районі ми спостерегаємо й найвищий розвиток південно-київської неолітичної культури стацій, і найстарші ступені трипільської культури. За часів неоліту цей район, мабуть, посідав найгустішу й найзаможнішу людність на цілій південній Київщині. Такий стан речей мусів притягати сюди нових осельників, особливо, якщо вони були пожадливі завойовники. Якщо згадані два народи справді були лише один народ, то

¹⁾ Могили коло с. Василькова й с. Колодистого дали трипільський посуд. Але в могилах коло с. Колодистого були й скорчені. Тому не знати, до кого застосувати той посуд. Звиногородщина за часів кам'яної культури, мабуть, не була ще залюднена тубільцями Київщини. Може, той посуд був просто забратий скорченими з трипільських погребових будов. До речі, посуд з могил коло с. Василькова в каталозі вистави XI археологічного з'їзду заведено до скитської старовини.

справу про те, як повстала трипільська культура, розв'язано. Але в кожному разі наведені вище дані дозволяють вже твердити те, що трипільська культура не з'явилася враз, а утворилася потроху з сполучення місцевих культурних явищ з сторонніми впливами, що йшли сюди з півдня та з заходу. Не зупинятимуся на етнічній приналежності цієї культури, бо англійські та німецькі досліді цілком з'ясували тую справу: європеїзм та індо-європеїзм її тепер цілком доведені. Так само доведено й те, що трипільці являють собою одну з тих складових частин, що склалися потім на грецький народ (фон - Штерн, М. Еберт і ин.). Д-р М. Еберт припускає також те, що трипільці почасти увійшли теж до складу тракійського народу¹⁾. В кожному разі їхня культура зникла на всій Західній Україні раптом. Очевидячки, така річ могла скоїтися, якщо цілий народ кудись пересунувся з України. Так мислить проф. Е. Р. фон-Штерн, і до його думки пристали Е. Мейєр та низка інших вчених.

¹⁾ Надзвичайно штучну й фантастичну гіпотезу про трипільців висунув тепер акад. А. І. Соболевський (Русские этюды). Він гадає, ніби трипільці суть кімерійці Геродота (с. 305). Кімерійці-ж були виселенці з грецького півдня, що зіранізувалися на Вкраїні. Річ у тому, що предків кімерійців він ототожнив з пелазгами (с. 305)! Але, кімерійці, очевидно, не залюднювали цілої України. Судячи по місцевих назвах, вони мешкали лише на південно-сході України, коло Озівського моря. Тому вони й уступали через Кавказ перед скитською навалою.

Проф. Е. Р. фон-Штерн був перший, що він висловив гадку, що трипільці, покинувши Україну, помалу пересунулися до берегів Егейського моря, перейшли до Криту й були той елемент, що сприяв повстанню Егейської культури. Він підкреслює те, що в трипільській культурі можна знайти в зародковому чи навіть у більш-менш розвиненому стані всі тії риси, що суть характеристичні задля егейської культури. Так само він по-перше вказав на те, що егейська культура є молодша від трипільської. До його думки пристала більшість вчених. Але акад. Хв. Вовк, визнаючи трипільську культуру за прототип егейської (передмікенської, на його термінологію), каже, ніби егейська культура є старша від трипільської. Таке твердження становить неймовірну хибу. Досить придивитися до змін культурних явищ на Україні, щоб добачити їхню одночасовість з подібними явищами по інших країнах Середземноморського світу й перш за все Європи. Фон-Ліхтенберг, Шухардт, Гернес, М. Еберт та інші вчені цілком довели середньо-європейське походження егейської культури. В трипільській культурі нема жадних впливів з боку егейської культури. Її впливи ми спостерегаємо на Україні по-перше тільки за часів бронзової культури, значно пізнішої від трипільської. Егейська культура є бронзова, трипільська-ж енеолітична. Д-р М. Еберт цілком правдиво зазначає те, що тії вчені, що визнають егейську культуру за старшу

від трипільської, тим саме визнають те, що „неоліт Долішньодунайської країни та України був молодший від вже розвиненої стадії егейської бронзової культури“ (ст. 36), бо „критський неоліт, молодші штихи якого мусіли-б бути рівнобіжні до неї (трипільської культури. В. Д.), немає нічого, що можна-б було порівняти до Петренської кераміки на Україні, немає жадної спіральної орнаментациї, й острів досягає подібного стану що-до артистичного знаття лише наприкінці ранньомінойського та на початку середньомінойського ступенів“ (ст. 36). Але перший ступінь егейської культури вчені покладають на 1700—1550 роки перед нашою ерою, другий-ж на 1550—1400 роки. Очевидячки, трипільська культура старша від цього часу, бо поміж нею та українською бронзовою культурою, що була сучасна егейській культурі, більш-менш довгий час тривала на Київщині доба скорчених кістяків. Тимчасом всі наші відомості про трипільську культуру свідчать про те, що вона не була якась короткочасна. Таким чином з наведених даних можна висновити те, що трипільська культура почала зникати на Київщині раніш од 1700 років. Д-р М. Еберт початок бронзової культури на Україні зазначає приблизно 2200 роками перед нашою ерою. Але поміж бронзовою культурою та трипільцями ми маємо ще скорчених кістяків. Таким чином трипільська культура мусіла зникнути тут раніш од 2200 років. В разі-ж ми

визнаємо пересунення трипільців до давньої Геллади, то нам доведеться відсунути час зникнення трипільської культури на Київщині до ще раніших часів. Гернес зазначає кінець трипільської культури коло 3000 року перед нашою ерою. Кільки-ж часу тривала тая трипільська культура на Україні? Проф. фон-Штерн покладає її на четверте тисячиріччя перед нашою ерою, д-р М. Еберт—на третє. Інші вчені зазначають звичайно її тільки попередність перед егейською культурою, не зупиняючися на питанні про час зародження її. Мабуть, поки-що треба дотримуватися гадки проф. фон-Штерна. Річ у тому, що явища, сучасні трипільській культурі, припадають на європейському заході, як зазначив д-р М. Гернес, на раніший від третього тисячиріччя час. Великого запізнення явищ, як визнає те й д-р М. Еберт, на Україні не могло бути. З другого боку, така розвинена культура, як трипільська не могла розвинути за короткий час.

Тепер вже доведено, що трипільська культура була старша від скорчених кістяків (Еберт та інші). Про те яскраво свідчать тії могили скорчених, що були насипані з решток трипільських погребових будов (Кононча, Халеп'є) ¹⁾. Але три-

¹⁾ Д-р М. Еберт не знає, очевидно, українського слова „халепа“, бо змосковив назву села й переробив її на „Холоп'є“. Може, могила ч. 9 коло с. Колодистого теж належить до тих, де використано трипільські погребові будови.

пільці й скорчені стрінулися на Україні. В науці вже занотовано погребі скорчених з трипільським посудом (Колодисте та Васильків, Звиног. пов.). Так само в Черняхові скорчений був похований в трипільській погребовій будові. Ми знаємо вже те, що не можна визнати подібно до В. В. Хвойки того скорченого за трипільця. Але його не можна визнати й за невільника, похованого з господарем. В даному разі скорчені, очевидночки, так само засобічили трипільську погребову будову й використали її задля поховання свого небіжчика, як вони захопляли й використовували задля своїх мерців могили тубільців. Можна визнати за доведене те, що вони були кочовики (В. В. Хвойка, д-р М. Еберт і ин.). Кочовики-ж часто-густо роблять так само, як робили й скорчені. Так само й скити, й кочовики з часів великої вандрівки народів ¹⁾, і тюркські степовики велико-князівської доби ховали своїх мерців по чужих могилах. Могили скорчених виразно доводять те, що під час їхньої появи на Київщині в них ще не усталився той погребовий обряд, що пізніш став такий характеристичний задля них. В той час вони виразно перебували ще в стані переходу від якогось давнішого погребового обряду ²⁾ до нового

¹⁾ Коло х. Березівки, Охтир. пов., я знайшов готський погріб у неолітичній могилі.

²⁾ Судячи по варіантах скорченого стану на Київщині, а саме по похованнях на спині з прикорченими ногами, раніш вони ховали своїх мерців на спині, в витягнутому стані.

обряду—поховання мерців у скорченому становищі. На Київщині ми стріваємо такі варіанти цього обряду по їхніх могилах, яких не знайти ніде. Але тому й не можна дивувати, бо тут ми маємо найдавніші могили скорчених. В кожному разі в них нема усталеної орієнтації відносно сонця. Так само вони кладуть мерців і на правому, й на лівому боці. Часто-густо вони кладуть їх на спині лише з прикорченими ногами. Становище рук є так само різноманітне. То руки лежать витягнені, то вони прикорчені до голови. На Східній Україні, де їхні могили значно молодші від київських, нічого подібного не бачити. Але на Київщині й тая червона фарба, що стала така властива їхньому погребовому обрядові, очевидно, становила ще новину в тому обряді. Річ у тому, що задля неї теж нема усталеного місця в могилі. Тимчасом відомо, що малокультурні народи ретельно виконують найменші дрібниці своїх обрядових звичаїв. Якщо якийсь звичай вже прищепився в якого-будь народа, то у виконанні його не може бути того хитання, що ми його спостерегаємо на Київщині в скорчених відносно червоної фарби. Але досить переглянути ті дані, що їх здобуто на Київщині розкопами гр. Бобрінського та Бранденбурга, щоб добачити те, що червона фарба не завсіди стрівається в могилах скорчених. Якщо вона стрівається, то її можна знайти й на черепі, й на інших кістках,

ба навіть коло небіжника. Цікаво зазначити те, що в Монтрезорівці Бранденбург зовсім не знайшов червоної фарби в могилах скорчених. Тимчасом вона стрінулася в тих могилах, що їх можна визнати за могили тубільців. Таке-ж безладдя що-до вживання червоної фарби в погребовому обряді ми спостерегаємо й по інших місцевостях на Україні, де їхні могили новіші від київських. Очевидячки, вживання вохри в погребовому обряді прищепилося до скорчених тільки на Київщині й було не цілком зрозуміле задля скорчених, бо відповідало уявам відрубного від їхніх уяв побуту. Дійсно, треба звернути увагу на те розуміння, що його мала тая фарба в погребовому обряді тубільців та скорчених. Більшість вчених бачить у ній символ вогню. Д-р М. Еберт і деякі інші вчені тлумачать її, як символ крові. Не кажучи вже про штучність такого тлумачення, зазначу те, що на матеріялі з могил скорчених такого твердження не можна обґрунтувати. Тимчасом могили й київських тубільців, і тутешніх скорчених цілком з'ясовують справу. В Козарівці Бранденбург у могилі тубільця знайшов при мерці череп'яний глечик, під який покладено було вохру. Очевидячки, в даному разі червона фарба мусіла замінити справжній вогонь, себто вона символізувала його в даному разі. Там-же у тубільній дитячій могилі знайдено червону фарбу на гостроденному глечику, що він постановлений коло дитини. В Монтрезорівці в могилі тубільця

вохру було покладено в череп'яному глечику. Очевидячки, в остатньому разі вона символізує вогонь, а саме гаряче вугілля, що й за пізніших часів становили давні українці до могил. По деяких місцевостях (прикладом, на Північній Україні) цей звичай дожив до наших часів. Але в Кагарлику в могилах скорчених, замість червоної фарби, було покладене справжнє вугілля. Таким чином нема жадного сумніву що-до того, що червона фарба в тубільців Київщини символізувала вогонь. Але який саме вогонь вона символізувала? Вага вогню в обрядах може бути дуже різноманітна. Вохра, покладена під глечик, в якому постановлена була, очевидно, їжа, могла символізувати лише той вогонь, що на ньому виготовлено тую їжу. Ми знаємо, що тутешні тубільці ще за часів неоліту провадили осіле життя. Очевидячки, осіла людність варила свою їжу на хатньому огнищі. В такому разі червона фарба символізувала вогонь хатнього огнища. Тому в дальшому розвиткові обрядового вживання вохри в тубільців її накладають на небіжчиків, а не на глечики. Але й тоді легко зрозуміти тую зміну в обряді, бо червоною фарбою усипають лише голову мерця. Знаючи те, що, згідно з уявою багатьох малокультурних народів, людська душа міститься в голові людини, легко зрозуміти те, що в даному разі родина бажала того, щоб вогонь родинного хатнього вогнища й в того-світньому житті зогрівав її родича. Але скорчені

були кочовики й не мали жадного хатнього вогнища. Вони користувалися з багаття, щоб варити свою їжу. Очевидячки, при таких умовах, запозичивши цей обряд у тубільців, вони не могли зрозуміти його як слід. Тому він здобуває в них риси якоїсь неусталености та невироблености. Звичайно, народ, в якого погребові звичаї були в такому неусталеному й невиробленому стані, легко міг скористуватися задля погребу своїх мерців і з трипільських погребових будов, хоча вони були такі відрубні від тих тубільних, до яких він ховав найчастіш своїх небіжчиків. Але й зруйнування трипільських погребових будов скорченими, й захоплення тих будов їми задля своїх погребів виразно свідчать про те, що скорчені робили різні утиски трипільцям. В такому-ж разі легко зрозуміти те, що трипільці, що були значно культурніші від скорчених, під навалою останніх посунулися в цілому своєму складі з Київщини, а потім узагалі з України, бо скорчені, що становили, судячи по надзвичайній численності їхніх погребів, дуже численний народ, мабуть, дуже швидко захопили й решту Західньої України¹⁾.

¹⁾ За часів кам'яно-бронзового енеоліту на Київщині теж були погребові будови. Але їх опис, що його подав В. В. Хвойка, такий невиразний, що на його даних не можна зробити жадних висновків. У кожному разі трипільського погребового обряду по тих спорудах нема. Бра-

Більшість вчених, базуючися на погребі в скорченому стані й на вживанні червоної фарби в погребовому обряді скорчених, дуже просто вирішують справу про те, відкіля прийшли до України тії люди, й запевняють, ніби вони прийшли сюди з сходу. Безперечно, таке розв'язання справи допомогло з'ясувати інше питання, а саме про етнічний тип скорчених ¹⁾. Тепер можна цілком пристати до думки В. В. Хвойки, д-ра М. Еберта та інших вчених, що вони визнають скорчених не за індо-європейців, а за народ іншої раси. Д-р М. Еберт та інші визнають їх за малоазійців. Але прийшли вони не безпосередньо з Малої Азії, а мешкали ще якийсь час в Середній Європі, де підпали місцевим культурним впливам. Коли вони-б прийшли до України з Азії, то склад-би їхніх речей був цілком азійський, і, мабуть, нічого європейського в ньому-б не було. Тимчасом найстарші явища „культури“ скорчених ми спостерегаємо на Київщині. Що далі до сходу вона стає молодша. На Кавказі Бранден-

кує й розмальованого посуду. Тому не знаю, чи був якийсь зв'язок поміж ними та трипільською культурою.

¹⁾ До речі, Л. Нідерле зібрав чимало прикладів вживання червоної фарби в погребовому обряді за часів кам'яної культури по інших європейських країнах (ст. 147 — 148, примітка). Поховання в скорченому стані занотовано теж по різних країнах Європи за часів кам'яної та бронзової культур (Л. Нідерле, Обермайер, В. Деметрикевич (на Зах. Галичині) і ин.).

бург занотував погребі скорчених з речами з перших сторіч нашої ери. Безперечно, на Кавказі знайдено й давні погребі скорчених, але й вони молодші від київських. Тимчасом д-р М. Еберт запевняє, ніби „культура“ скорчених безслідно зникла на наших степах і немає жадного звязку поміж нею та пізнішими бронзовими культурами. Нічого подібного. Скорчені не зникли тут так швидко, а дожили до скитських часів та співмешкали з скитами, підхилившись почасти скитській культурі й, з свого боку, вплинувши на останню. К. Антоновичева занотувала була такі обопільні впливи на Харківщині (бронзові трикутні стрілки та інші речі—при скорчених, червона фарба (тая-ж вохра) та посуд скорчених у скитів). На Київщині вони зникли за часів бронзової культури, але розкопи гр. Бобрінського доводять те, що за скитських часів вони знов з'явилися тут та співмешкали на Київщині з скитами. Але тоді вони, мабуть, були дуже нечисленні на Київщині, бо тогочасних їхніх могил мало. Не тільки у трипільців ми знаємо погребі господарів з їхніми невільниками, так само й скорчені клали до могили з своїми мерцями їхніх невільників (Янівка). Мабуть, той невільник був тубілець, бо його поховано в ногах його господаря у витягнутому стані, й коло нього постановлено глечик з їжею. В трипільців скити не могли запозичити того звичаю. Але чи не запозичили

вони його у своїх співмешканців—скорчених? В кожному разі по давніших могилах скорчених ні на Київщині, ні на Східній Україні ми не бачимо інших культурних впливів, крім західньо-європейських. Елементи, з яких складається їхня „культура“, як зазначив і сам д-р М. Еберт (ст. 34), походять з молодшого неоліту та з ранішої бронзової культури Зах. Європи. Скорчені приносять до Київщини не тільки мотузкову орнаmentaцію, але деякі гатунки череп'яного посуду тієї неолітичної доби. Досить згадати глечик з Лосятина майже тотожній з богемськими. Безперечно, вони мають і свої гатунки ганчарського посуду, прикладом, улюблені в нашому неоліті глечики, але значно більші й ширші від неолітичних та широкі макітри. Далі їхні бронзові дратові обручки та теліпанчики ¹⁾, їхні бронзові та кісткові шпильки (табл. II) ми бачимо серед речей ранішої угорської бронзової культури. Більш од того, навіть орнаmentaційні мотиви їхньої кераміки часто-густо вражають своєю подібністю до середньо-європейських. Таким чином вони з'явилися до Київщини з заходу чи з південь-заходу, з якоїсь країни, в якій панувала середньо-європейська енео-

¹⁾ Кавказа тії теліпанчики досягли лише на початку залізної культури. Чи не принесли їх туди з запізненням скорчені? В егейському світі тії теліпанчики з'явилися раніш, ще в Трої II та в ранішій мікенській культурі.

II.

ТАРАЩАНСЬКИЙ ПОВ.

С. ГРИШИНЦІ, КАНІВ. ПОВ.

КАНІВСЬКИЙ ПОВ.

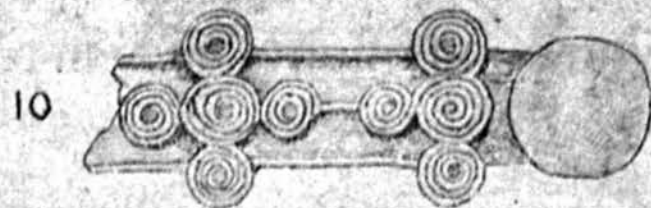

КИЇВСЬКИЙ ПОВ.

КИЇВЩИНА.

КИЇВ.

БРОНЗОВА КУЛЬТУРА. I ПЕРІОД.

С. ГРИШИНЦІ, КАНІВСЬК. ПОВ.

КИЇВЩИНА.

БРОНЗОВА КУЛЬТУРА. II ПЕРІОД.

літична культура ¹⁾). Вони принесли з собою знаття бронзи, а не бронзову культуру. Тоді бронза була ще рідка, й у скорчених ми бачимо тільки бронзові прикраси. Навпаки, на Харківщині ми бачимо їх вже в стані бронзової культури, хоч вони прийшли туди ще за часів енеоліту.

Бронзова культура на Київщині досліджена досить мало. Ми маємо тільки дві класифікації її: В. В. Хвойки та д-ра М. Еберта. Але перша є дуже невиразна й неповна, друга-ж не охоплює цілого матеріялу. В кожному разі в д-ра М. Еберта можна запозичити з певними змінами та додатками його розподіл тієї культури на періоди. Таких періодів він зазначає три: 1) 2200 — 1700 роки перед нашою ерою, 2) 1700 — 1200 роки, 3) 1200—900 роки перед нашою ерою (ст. 65—71). Культуру, що ми її спостерегаємо коло 1000 року перед нашою ерою, він визнає за кімерійську, починаючи ту культуру з половини другого тисячоріччя перед нашою ерою. Інші явища бронзової культури, старші від кімерійської культури, він застосовує до якоїсь невідомої передкімерійської людности. На мою думку, погляд на бронзову культуру на цілому протязі України, як на одну культуру, є цілком хибний. Але решти Ук-

¹⁾ До речі, при одному скорченому було знайдено шматок обсидіяну (Кагарлик), очевидячки, угорського, при іншому—клинувату сокиру, зроблену з галицького кременю. Скорчені мешкали й на Галичині.

раїни я не можу торкатися тут, зазначу тільки ще раз, вже супроти В. В. Хвойки, те, що скорчені не принесли бронзової культури ні до Київщини, ні до східньої України. На початку бронзової культури до Київщини пересунулася якась людність, що спалювала своїх небіжчиків та ховала їхні спалені кістки в урнах, які ставила до ями, не роблячи над нею жадного насипу ¹⁾. Не знаю, чи вона була тотожня з іншою людністю, що теж спалювала своїх небіжчиків, але над багаттям вона робила насип. В кожному разі ця людність з'явилася сюди після скорчених і так само використовувала їхні могили, як вони поводитися з тубільцями та трипільцями (Лазурці й т. ин.). Можна припустити те, що під її навалою скорчені посунулися з Київщини до сходу. Одночасово з нею мешкали тут і тубільці, могили яких нагадують їхні неолітичні погребі й лише відрізняються від остатніх складом речей. Бронзова культура Київщини в своїх головних рисах що-до складу та до характеру речей (табл. II та III) є тотожня з т. зв. угорською культурою, що становила один з варіантів середньо-європейської

¹⁾ Цей погріб дуже нагадує поля погребових урн, відомі за часів бронзової культури в Середній Європі. Частина тих кладовищ була, як довели чеські та німецькі дослідники, слов'янська. Може бути, що наші пласкі могили з погребовими урнами залишено тут якими-будь давніми слов'янами, прикладом, предками болгарів?

бронзової культури. Але поруч з запозиченнями з Угорщини, в першому періоді можна знайти також певний вплив егейської культури. Безперечно, сторонні впливи не замертвили місцевої творчості. Тому ми бачимо перш за все спорідненість деяких явищ цієї культури з попередніми культурними стадіями власне тубільської культури Київщини. Прикладом, клинуваті сокири тепер виробляються з бронзи, замість кременю, причому ми стріваємо й старший тип сокири з вузьким січним краєм, незграбно зроблений (невідоме місце Таращ. пов.), й пізніший її тип з широким викругленим січним краєм (Грищинці). Ще цікавіший є новий тип клинуваті сокири, зробленої із склої аркушевої бронзи таким чином, що вона має чіп. Задля того майстри вирізували півокруглий шматок і потім загинали два його горішні і трикутні краї один до одного (Канів. пов.). Бачимо ми й долота, подібні до неолітичних. З запозичених речей зазначу: листуваті чотирисхильні списи з ніжкою, молоткуваті шпильки, цвяхуваті шпильки, спіралеві дротові обручки, кільця та теліпанчики. Але не можу пристати на здання д-ра М. Еберта, ніби сокири з чоном, подібні до залізних, з'явилися в нас за тих-же часів. Залізні сокири виразно наслідують їм. Тому я можу застосувати їх тільки до III періода. В другому періоді в нас з'являються листуваті списи з чоном, дуже розповсю-

КАНІВСЬКИЙ ПОВ.

ТАРАЩАНСЬКИЙ ПОВ.

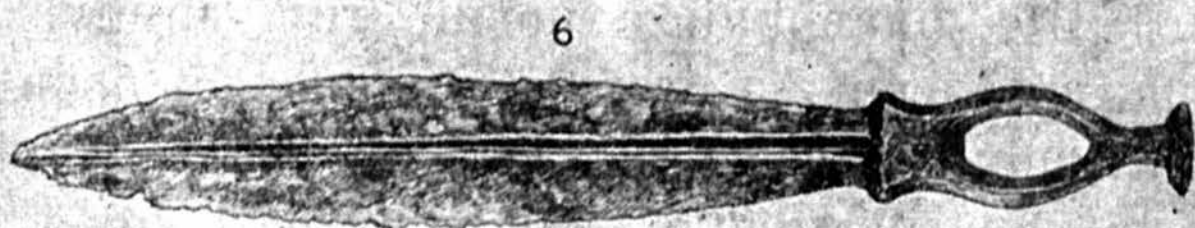
III.

С СЕМИГОРИ, КАНІВ. ПОВ.

С КОЗИНЦІ, КИЇВ. ПОВ.

КАНІВСЬКИЙ ПОВ.

С ЧЕРНЯХІВ, КИЇВ. ПОВ.

ГРЕЦЬКИЙ ВИРІВ
АРХАЇЧНОГО ТИПУ.

С ПРУСИ ЧИГРИН. ПОВ.

БРОНЗОВА КУЛЬТУРА III ПЕРІОД

джена на Київщині зброя, а пізніш од них їхній варіант — прорізані листуваті списи з чопом (Київ) та листуваті чингали (запоясники) з шворенем задля ручки (Канів. пов.). В тому-ж періоді з'явилися голки та гранчасті стрілки з ніжкою, а серед прикрас — обручки з аркушевої бронзи, прикрашені рельєфним спіралевим орнаментом. Тоді-ж, наприкінці періода з Угорщини було запозичено серпи. В третьому періоді як запозичену із сходу Європи новину треба зазначити листуваті чингали з прорізаною ручкою. Як запозичені з заходу речі зазначу: щити (Черняхів), клинуваті сокири з чопом та з засилкою (т. зв. цельти), звичайні сокири з чопом, серпи півокруглої форми та гісерні матриці. Як і раніш панує середньо-європейська, чи угорська культура. Але проф. В. Антонович зазначив в цьому періоді й присутність сибірських речей на Київщині: матриця задля цельтів (Янковичі) та ніж (Канів). Очевидячки, безпосереднього впливу з боку сибірської мідяної культури на Київщину не було. Такі речі лише свідчать про розвиненість стосунків поміж Київщиною та країнами до сходу від неї. З другого боку, численні знахідки матриць (Янковичі, Триліси, Велика Половецька й ин.) та необробленої ще міді (Грищинці, Ігнатпіль, Коритниця, Янковичі і ин.), не кажучи вже про цілу майстерню в Білій Церкві, свідчать про те, що в третьому періоді в кожному разі на Київщині було розвинене виробництво

бронзових речей. Київські бронзові вироби III-го періоду були значно чепурніші від подібних їм західних виробів. Очевидячки, бронзова культура досягла тут високого рівня. Власне кажучи, бронзова культура є передостання передісторична культура на Україні. Її наступниця—гальштатська культура є вже перша залізна культура на нашій землі.

Раніша залізна культура на Київщині виявляє тії-ж дві риси, що ми їх бачили за раніших культур. З одного боку, за новий культурний ступінь людність спочатку намагається виробляти з нового матеріалу тії-ж типи речей, що вони їх робили з перестарілого вже тепер матеріалу. Прикладом, тутешні люди робили з заліза цельти, цілком подібні до бронзових (Зарубинці). Так само старші залізні мечі цілком подібні до бронзових (Хмільна). Таким чином встановлюється безпосередній зв'язок поміж двома культурними стадіями. Очевидячки, людність, що вона переходила до нових культурних форм, була, хоча почасти, та-ж сама, що жила тут за старої культури. З другого боку, той-же культурний зв'язок поміж Київщиною та Середньою Європою, що ми його спостережали за часів бронзової культури, є властивий також ранішій залізній культурі на Київщині ¹⁾. Тут

¹⁾ Тимчасом Г. Обермайер пише, ніби бронзова та залізна культури України, цілком відрубні від європейських. Тії культури України, на його думку, відзеркалюють азій-

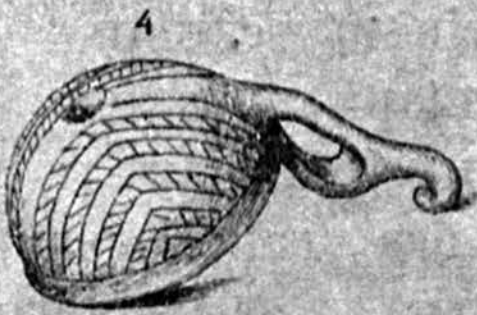
ШЛЬОНЗК.

СВІЯНИ, ЧЕХІЯ

С. РОМЕЙКІВКА ЗВИНОГОР П.

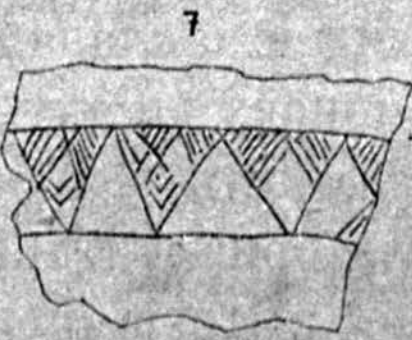
КАНІВСЬКИЙ ПОВІТ.

С. БЕРЕСТНЯГИ, КАНІВ. П.

С. БОЛТИШКА, ЧИГР. П.

С. ГАТНЕ, КИЇВСЬК. ПОВ.

БОГУСЛАВИЦІ, МОРАВІЯ

ГЕМЕЙНЛБАРН, АВСТРІЯ

КАНІВСЬКИЙ ПОВІТ.

СВІЯНИ, ЧЕХІЯ

М. ТРИПІЛЛЯ, КИЇВ. П.

ГАЛЬШТАТСЬКА КУЛЬТУРА.

вже занотовані знахідки фібул Гальштатського типу (Сахнівка, Кононча і ин.). Але ще яскравіш виявляється існування Гальштатської культури на Київщині на череп'яному посуді місцевого виробу. В тому посуді й техніка, й форма, й орнаментация однаково доводять його цілком гальштатський тип (табл. IV та V). Візьму задля прикладу лише два гатунки того посуду: глечики та корці (табл. IV та V). Що-до техніки, робили той посуд місцеві ганчарі однаково, й тут, і в Гальштаті, й по інших районах гальштатської культури, а саме без ганчарського кола, ручним засобом. Але й тут, і в Гальштаті, й по інших місцевостях, ганчарі так само виглянцювали посудову поверхню й накладали на неї червону, чорну, темноцинамонову чи якусь иншу темну фарбу, а деколи, замість фарби, натирали посудину графітом. Далі орнаментация посуду в гальштатській культурі, з технічного боку, становить три громади: мальовану, рельєфну та поглиблену, інкрустовану білою матерією. Поза межами Гальштата мальована орнаментация була порівнюючи мало розповсюджена, крім небагатьох

ський відбиток. Д-р М. Еберт довів впливи скитської культури на Середню Європу. Вище я зазначив цілковиту спорідненість нашої бронзової культури з середньо-європейськими. Тепер ми бачимо те-ж саме явище й в ранішій залізній культурі. А про грецькі впливи Г. Обермайер зовсім забув!

країн. Навпаки інші два її гатунки суть найтипівші задля гальштатської культури в Середній Європі. Д-р Фр. Фугзе, визнаючи гальштатський посуд за цілком місцеве національне явище, бо гальштатське ганчарство не підпадало жадним стороннім впливам і повстало на місці, висуває укривання посудової поверхні червоною та чорною фарбами й інкрустовану орнаментацию як найхарактеристичніші прикмети цього посуду. Наші ганчарі вживали обидва засоби орнаментации. В рельєфній орнаментации найрозповсюдженіші типи орнаменту були півкульки та різкаті шишки. Ми бачимо їх і на Київщині. Але рельєфні орнаменти не були ні в Середній Європі, ні в нас такі улюблені, як поглиблені та інкрустовані орнаменти. Найхарактеристичнішим орнаментацийним мотивом задля гальштатської культури можна визнати різкату, зламцеву лінію, так казати кривульковий орнамент. В нас вона теж була найбільш розповсюджена. Лінійний та меандровий орнаменти, розповсюджені на північ-заході Балканського півострова й менш відомі в Середній Європі, в нас теж рідкі. Навпаки, другий улюблений орнаментацийний мотив — рівнобіжні півкола—були розповсюджені й на Київщині, й по найближчих частинах Наддніпрянщини, не менш, як у Середній Європі. Але мене можуть запитати, де я знайшов таку кількість посуду гальштатських типів. Дуже проста річ! В науці є одна купа, до якої скидають усе те, чого

археологи не хочуть досліджувати, як слід. Тая купа менується скитська чи скитсько-сарматська старовина або культура. Тимчасом проф. М. І. Ростовцев, видаючи т. зв. скитський посуд, цілком правдиво поставив ознаку запитання коло написів. Справді, серед так званого скитського посуду, тільки слоїкуваті посудини ми стріваємо по т. зв. скитських могилах майже по всій північній Україні. Решта посуду є характеристична лише задля одного району й не стрівається по інших. Прикладом, розглянуті мною вище гатунки посудин суть типові задля Київщини й лише задля найближчих до неї місцевостей Середньої Наддніпрянщини. Досить порівняти ті посудини до посуду гальштатського типу, щоб добачити в деяких посудинах цілковиту тотожність, а в інших безперечно їхнє походження від гальштатських типів, бо вони становлять лише еволюцію тих типів ¹⁾. Подібність навіть найрідших гатунків

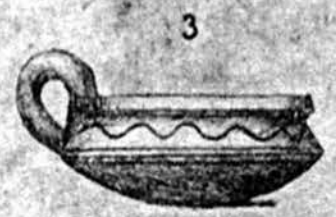
¹⁾ Порів. Древности Приднѣпровья, в. II, табл. XXXIV та в. III табл. LXII (чудесні зразки корців та глечиків з гальштатськими орнаментами), гр. Бобринскій, Кургани, т. I, табл. III, XIII та XV й т. II, табл. VII та XXVI В. В. Хвойка, Древніе обитатели, ст. 37, та Л. Нидерле, Человѣчество, с. 377—378 та мал. 262, ст. 381, ст. 398, мал. 292, ст. 400, мал. 294, ст. 414, мал. 306, 5, ст. 416, мал. 308 та 309 М. Гернесъ. Первобытная культура, ч. III, ст. 68, мал. 20 та ст. 69, мал. 22. Dr. J. L. Pič. Archaeologicky výzkum, таб. XII та XIII та M. Hoernes Urgeschichte der Menschheit, ст. 123—126. Див. також табл. IV та V. Частина посуду належить музеєві був. Університету.

1
МАЛА СМІЛЯНКА, ЧЕРК. П.

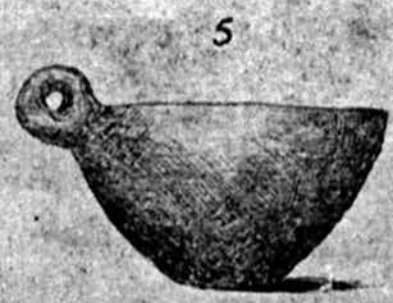
2
ШЛЪОНЪК.

3
СВІЯНИ, ЧЕХІЯ.

4
ШЛЪОНЪК.

5
СВІЯНИ, ЧЕХІЯ.

6
СВІЯНИ, ЧЕХІЯ.

7
БОГУСЛАВИЦІ, МОРАВІЯ.

8
С. БЕРЕСТНЯГИ, КАНІВ. ПОВ.

9
С. МОШНИ, ЧЕРКАС. П.

10
ШЛЪОНЪК.

11
С. БЕРЕСТНЯГИ, КАНІВ. П.

ГАЛЬШТАТСЬКА КУЛЬТУРА

посуду, як подвійні корці, буває цілковита. Нагадаю хоча-б такі рідкі посудини (табл. V) з Берестняг (Київщина) та з Гельшау (Пруський Шльонськ) ¹⁾. Думаю, що такі явища не бувають випадкові. Але мені можуть завважити те, що д-р М. Гернес, д-р М. Еберт та інші вчені визнають те, що певні впливи з боку скитської культури досягали до Угорщини, Польщі та західньої Німеччини, а тому й їхня кераміка могла вплинути на ганчарство країн, де була гальштатська культура. На такі зауваги я-б одповів те, що скити прийшли до України з Азії, що доведено цілком. В Азії-ж гальштатської культури не було. Як-би тая кераміка була скитського походження, то ми-б побачили її по-перше на сході України, а потім на Київщині, доки вона-б досягла Західньої Європи ²⁾. Тимчасом як-раз на сході України такого посуду нема. Очевидячки, він не є скитський ³⁾. Безперечно, я не кажу того, що всі ті посудини з Київщини, що я зазначив по примітках, належать до часів галь-

¹⁾ Порів. Древности Приднѣпровья, в. III, мал. 5, та М. Гернесъ, Перв. культ., в III, ст. 69, мал. 22, 12. Див. також табл. V.

²⁾ По-перше вплив гальштатської культури на скитську зазначив А. А. Спіцин („Скифы и Гальштатт“, в „Сборникъ гр. Бобринскому“, порів. теж Б. В. Фармаковского).

³⁾ До речі, склад речей по т. зв. скитських могилах часто-густо буває такий різночасовий, що мимоволі виникає питання, чи не прикрашали вони деколи могил своїх мер-

штатської культури. Того я не думаю, й того мені й не треба, щоб вони всі були одночасові з тією культурою. Я розмовляю про певні керамічні явища, а ті явища суть безперечно гальштатські. Але гальштатської культури скити не могли принести до Київщини. Наведені вище дані свідчать про те, що вони ознайомилися з тією культурою тільки тоді, коли досягли чи найближчих до Київщини місцевостей, чи навіть самої Київщини. Тимчасом в археології є аксіома, ніби скитська культура наклалася безпосередньо на бронзову культуру. А в даному разі ми бачимо, що поміж скитською культурою та бронзовою культурою доводиться визнати ще гальштатську культуру, бо вплив з боку гальштатської культури на Київщину, очевидячки, був раніший від приходу скитів сюди, бо инакше ми-б спостерегли й вплив з боку скитської культури на ті країни Середньої Європи, гальштатська культура яких є ближча до київської галузи її. Але поки-що впливів з боку скитської культури на Шльонськ, на Мораву, на Богемію та на південну Польщу наука не знає ¹⁾. А київська гальштатська куль-

ців речами, що вони їх знайшли в тій могилі, яку вони розкидали, щоб улаштувати свою могилу. Безперечно, деколи різночасовість є лише відомий вже архаїзм.

¹⁾ Б. В. Фармаковський („Архаич. періодъ въ Россіи“ в „Матеріалахъ по археології Россіи“, № 34) визнає скитські впливи на ранішу культуру Гальштата. Навряд чи так. Спільність явищ з'ясовується простіш спільністю тих впливів, що їм підлягали й Гальштат, і скити.

тура є ближча до тієї-ж культури по зазначених зараз країнах, включно з Угорщиною та почасти Австрією. Таким чином треба визнати те, що тут перед скитами мешкала була якась людність, що ознайомилася з залізом незалежно від скитів, бо її залізні вироби подібні до її-ж бронзових виробів, і тая людність підпала під впливи з боку гальштатської культури, а скити вже від неї запозичили деякі явища тієї культури. Л. Нідерле в людності, що мешкала тоді в Богемії, Мораві, на Угорщині, в Польщі та на сході Німеччини бачить слов'ян. З другого боку, він думає те, що частина могил на півночі України, себ-то й на Київщині, належить скитським одночасникам—слов'янам. Так само Г. Обермайєр визнає залюднення території від Дунаю до Висли слов'янами ще за часів бронзової культури. Очевидячки, гальштатська культура на Київщині буде тоді цілком зрозуміла, бо ми мусимо визнати присутність слов'янського, себ-то українського, елементу на Київщині значно раніш од скитів. В даному разі тая надзвичайна подібність явищ, що ми її вище зазначили, з'ясовується просто етнічною подібністю людности по всіх тих країнах. Тимчасом у скитів, як-би то вони запозичили ту культуру з зазначених вище країн, вона-б мусіла здобути більш відрубні від культури тих країн риси, як тії риси, що суть властиві київській культурі. Крім того, запозичення-б, очевидно,

могло обмежитися лише ганчарством. Тимчасом ми спостерегаємо по т. зв. скитських могилах і інші впливи з боку гальштатської культури. Частина мечів та чингалів теж гальштатські. Навпаки, таке надто широке запозичення стає цілком зрозуміле, якщо воно скоїлося тільки на Київщині. До того треба ще довести, в якій стадії культури прийшли скити до України. Чи вони були ще наприкінці бронзової культури, чи вже пізнали залізо? Нагадаю те, що забутки бронзової культури, були дуже численні в матеріяльному побуті скитів. Не кажучи вже про дуже розповсюджені в них бронзові стрілки та списи, зазначу ще численність у них бронзових прикрас часто-густо подібних до таких-же речей з часів бронзової культури (обручки, кільця, то-що). А гр. Бобрінський (т. III, табл. XI) видав чудесний скитський бронзовий акінакес (Камінка, Чигир. пов.). Усе те не доводить давности скитської залізної культури підчас їхньої появи на Київщині. З другого боку, наведені вище дані свідчать про те, що треба, очевидячки, виключити з складу власне скитських могил тії могили, де бракує й скитського погребового обряду, й таких типово скитських речей, як бронзові стрілки, або акінакеси та сагайдаки.

Жадні пам'ятки старовини не приваблювали до себе таку пильну увагу й фахівців, і дилетантів, і просто пожадливих розкопувачів, як

т. зв. скитські могили. По музеях і на Україні, й в Росії, й по цілому білому світові переховуються величезні збірки т. зв. скитських речей. Про скитську старовину надруковано безліч книжок та дослідів усякими мовами. Тимчасом я діткнувся тільки маленького питання про т. зв. скитську старовину, й виявилось, що переді мною майже цілком недосліджене питання. Безперечно, я звернув увагу на якісь „мізерні“ посудини. А посудини тії не можуть звертати на себе уваги фахівців, бо майже всі без винятку фахівці ставилися й ставляться до них так, як поставився до них д-р М. Еберт. Присвятивши скитам майже половину своєї книжки й надрукувавши в ній чудесні примірники гальштатських посудин (стор. 180, мал. 70), він пише: „Місцева кераміка мізерна й цупка. Вона, безперечно, не могла розвиватися під тиском грецької конкуренції“ (ст. 180). Ось і ввесь його дослід про т. зв. скитське ганчарство. Тимчасом тих посудин по музеях велика кількість, і вони вражають своєю різноманітністю по окремих районах, своїм різним етнічним, так казати, складом і своєю безперечною різночасовістю з типового боку ¹⁾. Марна річ шукати класифікації

¹⁾ По т. зв. скитських могилах часто-густо вражає різночасовість усіх взагалі речей. Взяти хоча-б відомі могили коло с. Гатного (Кат. Выст. XI Арх. Съѣзда, ст. 52-53). Проф. В. Антонович, К. М. Антоновичева, д-р М. Еберт та ин. бачать у них дуже давні могили. Тимчасом ми маємо

тих ганчарських матеріялів. Так само різноманітні й могили, що їх іменують скитськими. Але й їх не поділено ні на хронологічні, ні на етнічні, ні на культурні громади. Гр. А. Бобрінський поділяє їх на дві невиразні громади: староскитські та новоскитські. Проф. В. Антонович за підставу взяв склад речей по них і поділив їх на дві громади: гелленізовані й негелленізовані. Безперечно, такий розподіл нічого не з'ясовує. В. В. Хвойка знов повернув до хронологічної підстави в розподілі могил та речей. Але той розподіл він зробив без досліду, на підставі свого почуття. Так само А. А. Спіцин вирішив апріорно, що т. зв. скитські могили на північній половині України належать скитам-плугатарям і, без жадного досліду про те, переказав відповідні з географічного боку студії. Його переказ такий недоладний, що ми, автори, в ньому не пізнаємо своїх творів. Але в кожному разі А. А. Спіцин був перший, що висунув гальштатські явища в т. зв. скитській старовині. Хоча він далі не пішов і застосував їх просто до скитської культури. До того він бачив ті явища тільки по городищах, не добачивши їхньої присутності також по т. зв. скитських могилах. Навіть найліпші російські знавці

там: рештки становища чи розкиданої могили (ч. 2), кам'яні речі (ч. 1 та 5 — 9), верцадло камунтського типу (ч. 10), верцадла грецького типу (ч. 11 - 12), пізню зброю (ч. 14 - 15), посуд гальштатського типу (ч. 29) і т. ин.

т. зв. скитської старовини, Б. В. Фармаковський та М. І. Ростовцев, у своїх дослідах вистудіювали тільки крихотну часточку матеріялу, до того такого, що має вже незліченну літературу, а саме: перший — архаїчну добу на Україні, а другий — ірансько-геллінські культурні взаємовідносини. Що-ж вивчено в скитському питанні? Грецькі та іранські елементи в скитській культурі досліджено добре, а далі йде пустеля¹⁾. Тому я мушу дуже обмежити фактичні вказівки й в цьому нарисі, й на мапі (мапа V). Инакше мені загрожує небезпека подати цілком недосліджені й невстановлені в науці, себ-то цілком непевні відомості. В кожному разі я намагаюся подати на мапі не тільки встановлені в науці відомості, а теж натяки, так мовити, на тії теми чи питання, що їх висуває сучасне вивчення цієї справи. Отже перш за все треба розкласифікувати матеріяли про т. зв. скитську старовину й відокремити власне скитське від ранішого та пізнішого, а також скитське від одночасового з ним нескитського.

Скитську старовину менують часто-густо також скитсько-сарматська. Така назва має тую підставу, що низка даних доводить певну спорід-

¹⁾ Російські вчені вивчають головним чином матеріяли з царських могил та античні вироби з інших могил. Закордонні вчені цілком залежать од російської науки, бо своїх матеріялів у тій справі в них немає. Тому й вони мало посувають наперед справу що-до вивчення скитської культури.

неність поміж скитською та сарматською культурами. До того вчені звичайно вивчають спільно й пам'ятки із скитських часів, і пам'ятки з сарматських часів. Наслідком того власне сарматської старовини й досі не досліджено як слід. На мапі V я не вживаю тієї назви, бо поки-що вона дуже невиразна. Матеріяли про тії часи, крім відомостей, що їх подають грецькі та латинські письменники, на Київщині складаються з могил, городищ та знахідок поодиноких речей. Так звані скитські могили на півночі досягають лівого боку Прип'яти (Ладижичі). На північ-заході Київщини вони доходять до р. Гуйви (Котельня). Але тогочасні могили, як зазначив В. В. Хвойка, були дуже різноманітні. До того в них стріваються й трупоскладення, й трупоспалення. Задля Київщини суть типові перш за все могили з помостом з величезних колод, що клалися в шаховій черзі, в 1—2 й більш шарів. Той поміст являв собою покрівлю могили (Красносілка й ин.). Деколи на тую дерев'яну повалу ще накладали каміння (Переп'ятиха й ин.). Не менш типові суть могили, де над підлогою, що характеристична й задля першої громади могил, на стовбурах робився двосхильний дах (Староселечко й ин.)¹⁾. Але не менш розповсюджені й такі могили, що являють

¹⁾ Е. Г. Міне (ст. 151) визнає Переп'ятиху за нормальний тип скитської могили, а д-р М. Еберт визнає за типово скитські могили, могили з двосхильним дахом (ст. 157, мал. 63).

собою просту яму чи в ґрунті, чи навіть у насипу (Староселечко й ин.). До сарматських часів треба застосувати тії погребі з конем, де ми бачимо бронзові чи кісткові псалії, бронзові стрілки, посуд римського типу, то-що ¹⁾. К. М. Антоновичева зараховує погребі з конем до могил тюркських степовиків. Але по тих могилах цілий риштунок є инший (шабля, ромбічні, трапецеві й инші великі залізні стрілки, то-що). До тих-же часів скитсько-сарматських треба віднести й могили з трупоспаленням, причому роблениця насипалася над самим місцем, де спалено було мерця. Деколи такі могили були одноособові, а деколи — родинні (Оситняжка й ин.). Проф. М. І. Ростовцев довів те, що на Україні спочатку заможні скити, а за пізніших часів також сармати, помалу почали переходити до великого хліборобського господарства. Може виникнути думка, що в звязку з тим споруджено тії величезні городища, що й досі заховалися на південь-сході Київщини (Пастирське, Мотронинське, Бабичі й инші). Але такі городища, відомі також на Полтавщині та на Поділлю (Немирів), досліджено поки-що замало й кепсько. Тому не можна навіть вказати, чи вони були споруджені за пізніх скит-

¹⁾ У речах з тих могил звірячий орнамент виявляє вже велику стилізацію. Тимчасом по скитських могилах він більш реалістичний. Чи не будуть ції погребі з конем власне сарматські?

ських часів, чи за сарматських часів, чи й за тих і за інших споруджалися такі городища. В кожному разі знахідки по них свідчать про стосунки їхніх мешканців з грецькими колоніями на берегах Чорного моря, мабуть, з Ольвією. Відтіля привозили головним чином грецький посуд, череп'я якого стріваються в великій кількості по тих городищах. Але В. В. Хвойка не визнає тії городища ні за скитські, ні за сарматські. Тимчасом, як А. А. Спіцин, А. І. Соболевський та деякі інші московські вчені гадають просто те, що тії городища суть скитські, А. А. Спіцин сполучає з ними навіть т. зв. змієві вали. Щоб визнати тії городища за скитські, треба довести скитську осілість. Отже відносно цього я маю великий сумнів. Я вже зазначив вище те, що, власне кажучи, ми майже не знаємо власне скитських могил у складі кладовищ, бо там скити просто захопляли раніші роблениці й ховали по них своїх мерців. Безперечно, на Київщині ми теж знаємо т. зв. парні могили. Звичайно, такі могили визнаються за сарматські (Самоквасов і ин.). Але деякі з-поміж них безперечно суть раніші від сарматських (Красносілка й ин.). Звісно, такі парні могили не доводять скитської осілості. Навпаки, вони свідчать про те, що їх спорудили кочовики. Але захоплення чужих могил теж не є властиве осілій людності. Таким чином, могильна справа суперечить супроти скитської осілості. З другого боку, всі вчені цілком одноставно гово-

рять про скитський посуд. Яким-же чином кочовий народ виробляв у великій кількості таку ламку річ, як глиняне начиння. На мою думку, термін „скитський посуд“ становить ще один прикрий наслідок неповного дослідження скитської справи. Ми вже виключили з складу т. зв. скитського посуду, гальштатський посуд. Але я не перебільшу, якщо виключу цілий посуд з складу т. зв. скитського посуду й твердитиму, що такого посуду ніколи не було, бо скити жадного глиняного начиння не виробляли. Як-би вони робили сами посуд, то місцевий череп'яний посуд, очевидно, не мав-би задля них великої ваги. Тимчасом вони цінували його й вживали його навіть у розбитому вигляді, зшиваючи задля зміцнення мотузками (Красна, Миколаївка й ин.). З такими явищами ми не стрівалися на Київщині в осілої людности. Навіть у скорчених того нема. Тимчасом серед т. зв. скитського посуду ми бачимо ще силу надбитих речей. Очевидячки, цей посуд був не менш кошовний задля скитів, як посуд грецького виробу. Але в такому разі він теж був не їхній виріб. Очевидячки, його робила місцева осіла людність. Такий стан речей, що-до ганчарського посуду, навряд чи свідчить про скитську осілість. У такому разі В. В. Хвойка в певній мірі мав рацію не визнавати тих городищ за пам'ятки скитсько-сарматської старовини. Можу погодитися з ним теж що-до перебування грець-

ких купців на Київщині. Але такі городища завеликі задля грецької факторії. Так само вони будуть завеликі й задля місцевої людности. Спіцин, кажучи про т. зв. скитський посуд, зазначив одне цікаве й важливе спостереження, а саме безперечний звязок поміж т. зв. скитським посудом та гальштатським посудом. Але в порівнянні до гальштатського посуду т. зв. скитський посуд являє собою стан ганчарського занепаду. Тому що того посуду скити не робили, він свідчить про культурний занепад місцевої людности. Але д-р М. Еберт з'ясовує стан місцевого ганчарства грецькою конкуренцією. Навряд було так. Навіть по самих грецьких колоніях череп'яний посуд місцевого виробу був розповсюдженіший від привозового грецького посуду. Останній був такий рідкий, що розбиті привозові посудини клепали (Херсонес і ин.). Тим паче на Київщині привозовий посуд не міг скласти справжньої конкуренції місцевому виробництву. Очевидячки, причина занепаду в ганчарстві була якась инша. Судячи по посуду, що ми його стріваємо по скитських могилах, вимоги скитів з цього боку були нижчі від вимог місцевої людности, що створила київський варіант гальштатської культури. В такому разі й культурний рівень скитів був нижчий від культурного рівня місцевої людности. Звичайно, навала скитів на Київщину при такому стані речей мусіла викликати тут культурний

занепад. До того, розташування скитських могил по Київщині виразно свідчать про те, що скити становили тут пануючий народ. Справді, скитські могили займають тут тільки східню та південну частини південної Київщини. Якщо припустити те, що, крім скитів, тут не було іншої людности, то доведеться визнати те, що північна Київщина не була зовсім залюднена. Те-ж саме доведеться казати й про західню Київщину. Безперечно, того не було й не могло бути. До того, ми бачимо поодинокі скитські могили й на північній, і на західній Київщині (Ладижичі - Котельня). Склад речей по тих могилах свідчить про те, що в них поховані були не аби-які заїди. Особливо розкішний погріб, очевидно, дуже високого зверхника становить Котельня. Але й в Ладижичах, мабуть, був похований скитський зверхник над місцевою людністю. Якщо ця гадка є правдива, стають зрозумілі й парні могили. Очевидячки, вони становлять могили районних зверхників над місцевою людністю. Але присутність на Київщині за скитсько-сарматських часів нескитської людности доводять ще деякі міркування. Перш за все треба згадати вказівки Геродота про ту пильність, що її виявляли скити в погребовій справі. Тимчасом розкопи їхніх могил доводять те, що чимало тих могил майже негайно було пограбовано. Звісно, скити не могли того зробити. В такому разі ту річ робили місцеві люди нескитського похо-

дження, бо тільки місцеві люди могли знати й про погріб скита, й про план скитської могили. Але побут скитів ліпше за все порівняти до побуту хазарів. Тії так само, як і скити, прийшли до України кочовиками. Так само підпали тут під впливи грецьких (візантійських) колоній та їхнього торгу. Наслідком того їхній кочовий побут помалу розкладається й змінюється на півкочовий та на півосілий. Вони так само знають хліборобство, але теє хліборобство є яскраво кочове. Східні письменники чудово змалювали той побут, описуючи хазарську столицю Ітиль. Тая столиця являла собою напівмісто, напівтабір. Місто, безперечно, було цілком варварського типу, подібного до арапських міст Центральної Африки. Людність мешкала там почасти в саманних халупах, почасти в халабудях. Але вона перебувала там лише взимку. Навесні вона залишала місто й кочувала на степу. Нехазари мешкали в Ітилі по-за його мурами. По т. зв. скитських городищах ми бачимо погребіці й на городищах, і по-за їхніми межами. Отже ції городища, очевидно, становили те-ж саме, що й хазарські міста, а саме зимові табори. В межах городищ, очевидно, мешкали скити й зберегалася їхня худоба, місцева-ж людність мешкала по-за валами тих таборів. Такий характер тих городищ цілком з'ясовує їхні величезні розміри, що дивують всіх дослідників. Безперечно, власне скитське хлібо-

робство було таке-ж кочове, як і хазарське. Такий його характер стверджує й те, що скитські могили на Київщині зосереджуються на її степовій половині. Але довід того кочового побуту скитів я бачу й в т. зв. городищах-майданах. Народ іменує їх розкопані могили. Тая їхня народня назва сплутала російських археологів: В. А. Городцов цілком поклався на неї, А. А. Спіцин-же вирішив, що вони являють собою рештки салітрових буд. Звісно, вони дуже зле досліджені, бо мало хто розкопував їх. Але в кожному разі наведених гадок російських археологів тії розкопи не стверджують. Стриваються тії „городища-майдани“ в складі тих саме кладовищ, де поховані й скити. Але там звичайно можна знайти й скорчених, і раніших од скорчених мерців, і деколи турецько-татарських кочовиків і т. ин. Тому може навіть виникнути мимоволі питання, до кого-ж саме застосувати тії пам'ятки старовини. На мою думку, вони одночасові зо скитами та сарматами. Звертає на себе увагу те явище, що вони звичайно розташовані по краях кладовищ. З другого боку, вони дуже нагадують т. зв. „зимовники“ туркестанських товарників. Тії „зимовники“ улаштовуються задля того, щоб худоба підчас завірюхи мала де сховатися. Мабуть, такі-ж „зимовники“ становили й „городища-майдани“. Безперечно, по деяких з них знайдено погребі. Можна припустити те, що тії погребі суть чабанські.

В кожному разі в такому „городищі-майдані“ на Слобожанщині (х. Покровський, Валк. пов.) я викопав два погребі молодиків. Гадаю те, що наведені вище дані тільки зайвий раз ствердили мою думку про те, що т. зв. скитсько-сарматська старовина поки-що досліджена дуже мало. Навіть скитоманія не допомагає в цій справі. Захоплення іранськими та грецькими елементами в тогочасних культурних явищах цілком затінило всі інші боки в тій справі. Особливу вагу має класифікація місцевого посуду, бо вона подаватиме певні хронологічні та етнічні підстави, без яких весь час буде йти суперечка з приводу звичайних скитських, сарматських та інших тогочасних могил. Далі треба перевести систематичні дослідження городищ та майданових городищ. Ось найголовніші завдання, так мовити, скитології, бо з тим, що зроблено в російській та західній науці досі, дечого просто не зрозуміти. Нема що й згадувати про тракійців. Тут буде вже повнісінька пустеля.

Не можу зупинятися довгий час на речах, що стріваються по т. зв. скитських могилах. Вони надто різноманітні. Але їх легко поділити на три громади: 1) речі, здобуті через грецькі колонії (задля Київщини — головним чином через Ольвію); 2) речі, здобуті в місцевої людности; 3) речі, що їх можна визнати за скитські в певній мірі. Перша громада складається з різноманітних ви-

робів переважно іонійської продукції: керамічні речі (посуд, то-що), металеві вироби з бронзи (табл. III), з золота й з срібла, кам'яні намиста, то-що, вироби з скла та інших матерії (намиста, посуд, то-що). Через тії-ж колонії надходили й вироби азійської та єгипетської продукції, переважно, дрібні. Але не все те, що має грецький вигляд, привозилося з Іонії чи з Геллади. Фуртвенґлер, Еберт та інші вчені цілком правдиво зазначають те, що по чорноморських та озівських грецьких містах була розвинена продукція тих речей, що їх купували скити, сармати та інші варвари. Справді, серед череп'яного посуду можна зазначити такі простенькі гатунки, що не варто було везти їх з Іонії чи з Геллади. Але ці гатунки посуду, ні в російській, ні в залежній від неї в цій справі західній науці поки-що зовсім не досліджені. Навіть по збірках грецької колонійної старовини майже не знайти того посуду. Але про розкішніші гатунки того посуду нема сумніву, що частина посудин була зроблена по тих колоніях, ба навіть у науці є окрема назва задля них „керченський стиль“. Безперечно, виробляли, мабуть, посуд і в Ольвії, й по інших колоніях, але так далеко наукові досліді поки-що не сягають. Тимчасом про металеві вироби нема сумніву, що значна частина їх вироблялася по тих колоніях згідно до смаку варварських покупців. Наслідком того потроху витворився той мішаний грецько-

варварський стиль, що його менують скитським. Найхарактеристичніша його прикмета є нахил до звірячої орнаментациї. Не кажучи вже про різноманітні золоті та бронзові бляшки та теліпанчики з людського й кінського убрання, де той стиль панує, такий орнамент ми стріваємо й на інших речах (пiхви, сагайдаки, то-що). Б. В. Фармаковський, а за ним д-р М. Еберт, думають, що той стиль відзеркалює весь час давньо-іонійські звірячі типи, й повстав він в іонійських колоніях України. Взагалі не тільки за скитських, ба навіть за сарматських часів (бронзові та кісткові речі) він має цілком архаїчний характер. Але той його характер з'ясовується тим, що іонійські й іранські артистичні уяви звірів походять з одного кореня — з старшого мистецтва Передньої Азії. Навпаки, Мінс гадає знайти першоджерело того стилю на мінусінському степу, в мистецтві сибірської мідяної культури. Тимчасом як Тальґрен, С. Рейнак, де-Ліна, Кондаков і ин. гадають, що той стиль повстав у Туркестані. На мою думку, гадка Б. В. Фармаковського — д-ра М. Еберта є цілком правдива. Річ у тому, що, замість звірячої орнаментациї, деколи ми стріваємо цілі сцени з побуту місцевої людности. Тії сцени свідчать про досконале знаття того побуту до його найменших подробиць. Безперечно, такі речі могли зробити лише місцеві, а саме колонійні майстрі. Але серед тих речей з сценами на них особливу вагу

мають золоті та електрові бляшки, бо й їхнє виконання, й їхній стиль цілком тотожні з бляшками із звірячою орнаментациєю. Очевидячки, вони становлять місцевий виріб і належать до речей того-ж саме художнього стилю. Проте, відносно бляшок звірячого стилю нема сумніву, що їх робили тут. Д-р М. Еберт знайшов на Південній Україні гісерську матрицю задля їхнього виробу. Але М. І. Ростовцев довів те, що в історії того стилю було дві доби. В ранішій добі іонійське мистецтво, що не відійшло ще так од іранської штуки, цілком подолало останню. Тимчасом у другій добі, за неоскитських і переважно за сарматських часів, іранський націоналізм взяв гору, й іранський смак та уяви панують над грецьким мистецтвом доби гелленізму. Безперечно цей висновок можна розповсюдити не на всі речі. Поруч з чисто варварськими виробами на Київщині, як і по цілій Україні, стріваються чудесні витвори гелленістичного мистецтва. Але останні теж, мабуть, були зроблені по наших колоніях.

Про речі, здобуті в місцевої людности, я розмовляв чимало, бо тії речі являють собою перш за все череп'яний посуд. Тому на посуді не зупинятимусь ¹⁾. Цілком инша річ що-до кісткових,

¹⁾ Не можу погодитися з д-ром М. Ебертом що-до дешевечі того череп'яного посуду, що його здобували скити та сармати з грецьких колоній. Таке твердження є цілком безпідставне. В кожному разі на Київщині він не

дерев'яних, кам'яних, шкур'яних та металевих речей, що їх скити й сармати, очевидно, могли здобути й в колоніях, і десь інше. Перш за все треба згадати про риштунок та коняче приладдя. Відносно бронзових стрілок, здається, можна твердити, що їх виробляли почасти сами скити та сармати. В кожному разі Київщина дала матрицю задля виробу таких стрілок, знайдену в скитській могилі. Але хто робив акінакеси, чингали, ножі, луки, прості піхви, сагайдаки й кінське приладдя? Тії речі суть типові задля скитів та сарматів. Тимчасом важко думати, що кочовики могли бути ковалями, що виробляли такі речі, які потребують не тільки ковальського приладдя, але й досить складного улаштування. Безперечно, все те могли виробляти й колонії (задля Київщини, мабуть, Ольвія), й місцева людність. На мою думку, на те питання передчасне відповісти. В кожному разі тепер на нього не можна відповісти цілком науково. Треба як слід вивчити не тільки т. зв. скитські могили, але й тогочасні городища. Можу припустити те, що тії кочовики сами виробляли кісткові частини кінського приладдя. Так само вони могли робити й працю каміння. Але навряд камінні тарілі становили

був таний. По т. зв. скитських могилах він стрівається тут порівнюючи рідко. До того, часто-густо ми бачимо побиті посудини. Навряд так могло-б бути, як-би той посуд був такий таний, як каже д-р М. Еберт.

теж їхній виріб. Якщо судити по тому, що починаючи від Київщини й до Донщини включно тії тарілі суть цілком однотипові, відрізняючися тільки розміром по окремих могилах та районах, і зроблені з того-ж саме матеріялу (з пісківця), то можна думати, що їх виробляли десь в одному місці. Але мінералогічне вони й досі не досліджені. Тому я не можу зазначити місця їхнього виробу. Нагадаю лише те, що найменші тарілі дає Київщина, найбільші-ж—Донщина. Там вони досягають величезного розміру, й, в разі знахідки їх, дінські козаки та селяни вживають їх задля годування птахів. Чи розмір не вказує на Пантикапею, як місце їхнього виробу? Що-до шкур'яних речей, здається, їх могли робити й сами скити та сармати. Про текстильні вироби не згадую, бо їх ми майже не знаємо.

Доба великої вандрівки народів (мапа VI), що заступила безпосередньо скитсько-сарматську добу, першу історичну добу на Україні, не є така суперечна в науці, як попередня. Безперечно, ця доба потребує ще багатьох дослідів. В кожному разі тії досліді можуть удосконалити наше знання тієї доби, бо деякі питання в тій добі з'ясовані поки-що замало. Перш за все доводиться згадати про городища (Пастирське, Бабичі, Пекарі й ин.). Всі тії городища були залюднені вже за скитсько-сарматських часів. Але тії городища, як я казав вище, досліджені зле. Тимчасом на Київщині

поки-що не знайдено жадного городища, що його-б можна віднести тільки до доби великої вандрівки народів. Більш од того, на Київщині досі не занотовано й таких городищ, де-б долішній штих був з тієї доби. Таким чином не знати, чи тії городища й за доби великої вандрівки народів становили зфортифіковані оселі, чи там було улаштоване простісіньке село. Таким чином про міське життя тієї людности поки-що нема наукових відомостей задля Київщини ¹⁾. Навпаки, про сільське життя ми знаємо більш. Як і за раніших часів, тогочасна київська людність мешкала по погребницях (Жуківці, Витахів, Стрітівка й ин.). Тая людність була хліборобська, що доводять знахідки по тих погребницях сільсько-господарського начиння, то-що. Не зупиняючися на скарбах та окремих знахідках, зазначу лише те, що тогочасні монетні скарби, що складаються з римських монет, виразно свідчать про те, що київська людність мала досить жваві торговельні стосунки з країнами в межах римського світу. Так само й тогочасні погребі досліджено порівнюючи добре. Більш од того, головний археологічний матеріал задля тієї доби походить з могил. Серед могил легко відрізнити дві громади: робле-

¹⁾ Не знаю, чи Chiven Іордана справді є Київ. В науці нема одностайности думок у цій справі. Археологія (мапа VI) щось не стверджує тотожности тих назв, а монетні скарби, здається, більш-менш доводять його.

ниці та пласкі могили. Не зупинюся на робленицях, бо в їхньому улаштуванні нема нічого нового в порівнянні до раніших та пізніших од них могил місцевої людности, лише нечисленні, як звичайно, речі свідчать про цю добу. Пласкі могили складають величезні кладовища з декількох сотень могил (500, 600 і т. ин.). По тих могилах стріваються обидва погребові обряди: трупоскладення та трупоспалення. Тіі обряди можна знайти на тому-ж саме кладовищі. З огляду на пласкість могил по тих кладовищах у російській науці їм надали назву „поля погребу“. Тимчасом В. В. Хвойка, що перший завів до вжитку тую назву, сам-же зазначив, що тіі кладовища звичайно розташовані по згір'ях. Але назва „погребові поля“ (чи „поля погребу“) потім їм змінена задля могил з трупоспаленням на „поля погребових урн“. Безперечно, першу назву можна затримати як загальну, бо вона охоплює собою обидва погребові обряди. Тимчасом друга назва є придатна лише задля таких кладовищ, де не стрівається трупоскладення. В кожному разі за тих часів трупоспалення панувало. Очевидячки, інший обряд становив ще новину. Але присутність його на тому-ж саме кладовищі доводить те, що про різнонародність тих обрядів не може бути мови. Та й склад речей по могилах обох громад є цілком однаковий. Лише могили з трупоскладенням улаштовувалися на материку, а могили з трупос-

спаленням становлять неглибокі чотирикутні ями. Задля могил обох громад суть типові однакові гатунки посуду (невисокі миски та глечики яскравого чорного кольору), кісткові гребені з бронзовими цвяхами, прикрашені вічковою орнаментациєю, бронзові арбалетові фібули, проміністі фібули, фібули звірячого стилю, застібки, тощо. Вічкова орнаментация є типова задля північних германців (ґотів і т. ин.). Навпаки звірячий стиль, як зазначив вже Кондаков, людністю тих кладовищ в кожному разі запозичено з сходу, мабуть, тут, на Україні. Але в них стилізація звірячих орнаментів досягає найвищого напруження, й кінець-кінцем звіряча орнаментация вироджується на проміністу та інші геометричні орнаментации, ближчі до північно-германських орнаментацийних мотивів. Так само можна погодитися з Кондаковим що-до прикрас інших технічних типів, а саме інкрустации та склиці. Вже скити та сармати (ще більш од перших) виявляли великий нахил до оздоблення золотих речей яскравим камінням, особливо червоним. За доби великої вандрівки народів золоті речі були менш розповсюджені. Але запозичений на Україні смак до яскравих прикрас завдовольнявся й на бронзових, не кажучи вже про срібні, речах. Тії речі або інкрустувалися червоним склом, чи гренадом, або прикрашались ямковою червоною склицею, рідше туркезовою склицею. З місцевих явищ цієї куль-

тури зазначу величезні бронзові проміністі фібули та фібули звірячого стилю, що стриваються виключно на Канівщині. Вони вироблялися звичайно з бронзи цинамонового кольору. Якщо порівняти матеріали, що їх здобуто по погребових полях та почасти з окремих знахідок і по оселях, до пам'яток з інших місцевостей, то виявляється одна цікава річ: погребові поля з їх характеристичним посудом ідуть з Київщини через Волинь та Галичину до берегів Балтійського моря, виразно зазначаючи шлях ґотів до України. Безперечно, запозичених тут речей ми не бачимо на початкових частинах того шляху. Але повний склад запозичених тут речей ми стриваємо по могилах кримських ґотів. Навпаки, там бракує тих раніших речей, що ми стриваємо на Київщині (арбалетові фібули, римські монети, то-що). В. В. Хвойка визнавав погребові поля за слов'янські. Західні вчені тепер визнають їх майже одноставно за ґотські. З свого боку, можу вказати на те, що останній погляд є найобґрунтованіший та найімовірніший. Але ні яскраві прикраси, ні звірячий стиль не становлять германського винаходу, як те гадають бар. де-Бай, д-р М. Еберт і ин. Германці лише розповсюдили на сході цілком азійські артистичні явища та техніку. Як ми бачили, вже за сарматських часів впливи з боку Азії та її мистецтва збільшилися. З того часу вони без перерви міцнішали. Напри-

кінці доби великої вандрівки народів Україна взагалі й Київщина зокрема підпадають під впливи т. зв. сасанідського торгу. Крім сасанідських монет, тут стриваються різні вироби (металеві), що їх менують сасанідськими: срібні миски, полумиски та глечики, бронзові верцадла, то-що. Таким чином знов збільшуються східні впливи. Безперечно, до народньої гущини в місцевої людности вони не сягали, як доводить коштовність тих речей, що їх постачав сасанідський торг. Ні раніш, ні тепер, ні пізніш чуже азійське мистецтво не спромоглося підхилити собі місцеве народне мистецтво. Теє запозичало нові геометричні орнаментацийні мотиви й вперто цуралося азійського звірячого стилю. Цікаво зазначити те, що вічковий орнамент не зник ні на Київщині, ні на Україні взагалі після відходу відсіля ґотів. Його можна знайти в українській орнаментациї пізніших часів. Заховувалися в народньому побуті й ґотські глечики навіть за пізніших часів, безперечно, без непотрібних прикрас та додатків на тих посудинах. Тимчасом, як миски не подобалися київським тубільцям, і тії заховали досі миску з часів київської гальштатської культури ¹⁾. Легко зрозуміти те, що ґотській мисці завадила тут її нечепурна складність.

¹⁾ Мабуть, з тих часів походить і чорний колір тутешніх горщиків та глечиків, але техніка того кольору вже не гальштатська.

Українська середньовічна старовина нам відома не тільки з нечисленних пам'яток нашого письменства. Ще більш ми довідуємося про тогочасний побут наших предків з тих забутків нашого середовіччя, що заховалися менш на земній поверхні, найчастіше-ж у самій землі, а саме: 1) городища, 2) селища, 3) майстерні (звичайно, на городищах), 4) фортифікаційні споруди (вали), 5) монументальні пам'ятки (звичайно, на городищах, окрім церковищ та монастирищ), 6) кладовища, 7) скарби, 8) поодинокі знахідки. Звичайно, нашу середньовічну старовину поділяють на дві громади: 1) раніша українська, чи поганська, 2) старовина з велико-князівських, чи християнських часів (до XIII ст.). Хоча той розподіл має хронологічний характер, він досить добре відзеркалює певні громади речей та явищ, хоча з хронологічного боку вони часто-густо суть одночасові. Тому проф. В. Антонович і К. Антоновичева на виставі XI археологічного з'їзду з'єднали обидві громади речей в спільному відділі слов'янської старовини. Справді, проф. В. Антонович поділяє городища на дві громади: 1) циркулярні та 2) велико-князівські. Той розподіл добре підкреслює два типи городищ. Але деколи циркулярні городища дають такі-ж речі, як і велико-князівські городища, себ-то вони були залюднені й за велико-князівської доби. Безперечно, різноманітність та численність матеріялів, що

припадають на часи нашого середовіччя примусили мене поділити їх поміж трьома мапами (мапи VII, VIII та IX). Так само я намагався відібрати матеріяли кожної доби в нашому середовіччі до однієї купи. Але цього зробити майже не можна через зазначені вище причини. Перш за все наші городища майже не досліджені. Систематичні чи більш-менш систематичні розкопи переведено на небагатьох городищах (Київ, Княжа гора, Дівич Гора, Білогородка і ин.). Більшість городищ залишається й досі зовсім не досліджена. Тому доводилося застосовувати їх до певної доби на підставі трапункових знахідок, бо мало городищ, що їх можна визначити цілком певно на підставі писаних джерел. З цього приводу я завів до мап порівнюючи мало городищ, а саме тії, що про їхній час я знайшов серед археологічного матеріялу хоча які - будь певніші вказівки. Ще гірш що-до селищ. Їх майже ніхто не вивчав. Не знати навіть нічого про тії селища, бо майже нема згадок про них у науковій літературі. Можна лише казати те, що сільська людина так само мешкала за часів нашого середовіччя по погребницях, як і за раніших часів. Але погребіці ми бачимо й на городищах. Звичайно вони мало в чому відрізняються від давніших погребіць. Але в Києві, в штиху, нижчому від фундаментів Десятинної церкви, Мілеєв знайшов цікаву погребіцю. В ній навколо мурів були

споруджені на стовбурчиках лави, ніби невисокий піл. Поодинокість цієї знахідки не дає змоги вказати, чи тая погребниця є типова задля поганського Київа, чи ні.

Ліпше стоїть справа що-до кладовищ. Тії кладовища можна поділити на дві громади: 1) полянські та 2) деревлянські. Звісно, полянські кладовища досліджені гірш од деревлянських. Навіть можна просто казати те, що їх досліджено замало. Прикладом, з археологічного боку не досліджено досі ні південного, ні західнього кордонів Полянської землі. Але погребові обряди полян ми знаємо в головних їх рисах. У полян могили були невисокі. Мерців ховали звичайно в більш-менш глибоких ґрунтових ямах (Київ і ин.), але на провінції деколи на материку або й просто на поверхні ґрунту, який в такому разі ретельно вичищували та рівняли (Поштова Віта, Стайки і ин.). Панувало трупоскладення (Київ, Китаїв, Поштова Віта і ин.). Мерців орієнтували до заходу. Але частина людности трималася трупоспалення (Київ, Китаїв, Халеп'є і ин.). Взагалі полянські могили забідні на речі (Київ, Поштова Віта, Халеп'є і ин.). Золото стрівається дуже рідко майже виключно на київських кладовищах. Срібло стрівається в прикрасах значно частіш (кільця, каблучки, намиста, теліпанчики, то-що). Більшість металевих прикрас зроблено з бронзи. По жіночих могилах стріваються намиста з бурш-

тину, з каріолу, з кришталю, з скла, то-що. Тії намиста оздоблялися бронзовими чи якими-будь іншими теліпанчиками. Зброя стрівається по полянських могилах рідко, лише на півдні Київщини ¹⁾. Серед тієї зброї звертають на себе увагу чепурненькі залізні бойові сокирки (Козин і ин.), хоча подібні сокирки стріваються й по могилах тогочасних кочовиків (Тальне і ин.). Ножі, замки, ключі та інше хатнє приладдя стрівається часто-густо. Посуд стрівається рідше по полянських могилах, як по деревлянських. Але здебільшого полянські могили не дають жаднісінької речі (Київ, Поштова Віта і ин.). Навіть цвяхів нема. Але цвяхи взагалі менш розповсюджені в полянських могилах, як у деревлянських.

Деревлянські могили починаються безпосередньо на північному березі Ірпеня, тимчасом як на південному березі ми бачимо вже полянський погребовий обряд. На півночі вони сягають майже до Прип'яти. На заході вони доходять майже

¹⁾ Раніш проф. В. Антонович визнавав за полянські могили погребі з конем та довгастим мечем. Але Бранденбург і ин. з'ясували тее непорозуміння. Тії погребі безсумнівно належать кочовикам. Тепер розкопано стільки полянських кладовищ у самому Києві та поблизу від нього, що тип їх цілком відомий. Тому, не вважаючи на цілком подібний склад речей по могилах з трупоскладенням та з трупоспаленням, маю великий сумнів що-до полянства могил з трупоспаленням. Мабуть, вони належать до іншого слов'янського племені.

до р. Уборти, хоча ближче до Уборти стрівається вже й волинський погребовий обряд. На південь-заході деревлянська територія охоплює й горішню Раставицю (Сквирщина)¹⁾. Деревлянські могили невисокі й звичайно обведені рівчачками. Підвалина деяких могил оточена безперервним колом з каміння. Звичайно підвалину могил становить штих попелу, що являє собою рештки погребового багаття. Деколи ми бачимо підсипку з глини чи з піску. Могили звичайно неглибокі, розташовані безпосередньо під ґрунтовою поверхнею. Могили в материку чи в насипу стріваються рідко. Кістяки ховалися в дерев'яних трунах, збитих залізними цвяхами. Вони зорієнтовані головою до заходу. Зброя й цілий посуд стріваються рідко. Взагалі по деревлянських могилах речей звичайно не більш, як по полянських. З цього боку, тільки Сквирщина становить виняток, хоча й тамошні могили бідніші від київських полянських могил. Але там стрівається в більшій кількості зброя. Очевидячки, наближеність того району до степу робила життя на ньому небезпечнішим. Там знайдено по могилах: залізні списи, списики, чингали, ножі, піхви, огнива, цвяхи, то-що; бронзові гривні, височні кільця, ручні кільця, застібки, то-що; срібні намиста, ви-

¹⁾ На мапі проф. В. Антоновича китаївські могили визначено помилково тим-же кольором, що й деревлянські могили (Древности Ю.-З. Края).

сочні та ручні кільця, каблучки, звичайно зроблені з дроту, то-що; різноманітні намиста; бруси та кресала; глиняні пряслиці та череп'яні посудини, то-що. В одній могилі коло с. Ягнятина знайдено навіть золоту каблучку. Звісно, залізні заковки від дерев'яних цеберок, такі типові задля деревлянських могил, стріваються й тут. На решті Деревлянської землі могильні знахідки звичайно ще бідніші: невеличкі залізні ножики, огнива, заковки від цеберок, цвяхи; срібні (рідше) та бронзові дратові височні та ручні кільця, застібки й деякі інші дрібні прикраси; намиста з скла чи з глинуватої композиції; шматки сірки; кресала; рештки озуби та одіжи, то-що. Деревлянський череп'яний посуд в значній мірі наближається до полянського. В обох народів панує високий стрункий горщик з нешироким відлеглим краєм, середнього розміру. Орнаментация його належить виключно до поглиблених орнаментів типу городищ: прості, хвилясті та кривулькові лінії. Тая орнаментация звичайно укриває тільки горішню частину посудини, а саме плечі та діл шийки, рідше цілу посудову поверхню. Звичайно посуд зроблено з ясної жовтої глини, деколи з сірої. Часто-густо посудини мають такий новісінький вигляд, що мимоволі виникає гадка, чи не вживали при погребовому обряді невживаного раніш посуду. Весь цей посуд і своєю формою, і своєю орнаментациєю належить

до посуду типу городищ. Цілком тотожні посудини дають інші слов'янські землі Середньої Європи (Чехія, Моравія, то-що). Там він стрівається так само й по городищах, і по могилах ¹⁾. Таким чином ще раз яскраво висувається культурна одність Київщини з слов'янськими землями, розташованими до заходу від неї. Те саме явище ми спостерегали вже й за всіх раніших культурних діб ²⁾.

Переходячи до велико-князівської доби, зупинюся перш за все на загальному складі її культури. Різноманітні стосунки з іншими країнами відбилися головним чином на суспільній горі. Нижчі верстви місцевої людності ще довгий час заховували й свій дідівський побут, і свої предківські звичаї, як те доводять цілком виразно й тогочасне письменство (Послання мітр. Івана II, то-що), й тогочасні могили, й тогочасні городища. Але в Києві та по інших примітніших містах Київщини можна спостерегти величезні культурні зміни. Стосунки з Сходом спочатку, мабуть, були безпосередні, бо хазари займали шляхи до сходу. Вони-ж на деякий час підвла-

¹⁾ Л. Нидерле, Человѣчество въ доисторическія времена, сс. 542—544 та мал. 419, с. 545, мал. 423, 27, с. 556, мал. 433, в.

²⁾ До речі, височні кільця, типу латинського S, так розповсюджені на Київщині й по всіх слов'янських землях до заходу від неї, до сходу не йдуть далі від Київщини.

дили собі й київських князів, причому їхні купці, мабуть, мешкали в Києві у великій кількості, бо одна частина Київа менувалася — Хазари. Акад. М. І. Петров, базуючися на знахідках східних монет та речей на т. зв. Плаській частині Київа, гадав, що вона є Хазари ¹⁾. Але східні купці були моторні люди, й, мабуть, в кінці VІІІ ст. чи на початку ІХ ст. вони вже приїздили особисто до Київа й до Київщини. Численні знахідки арабських монет, так званих диргемів, та речей східнього виробу яскраво свідчать про те. В Києві тогочасні знахідки зосереджуються головним чином на Плаській частині, на сумежній до неї частині Подолу (район Кирилівської вулиці) та на Флоровій горі. В. В. Хвойка знайшов на Кирилівській вулиці тогочасні полянські могили, по яких стрівалися арабські диргеми VІІІ ст., прилагоджені як теліпанчики до намист. Такі теліпанчики, очевидно, були дуже улюблені серед киян, бо В. В. Хвойка знайшов на Флоровій горі матрицю задля підробки їх. Але монетова криза на сході мала той наслідок, що, як довів А. К. Марков, той торг на 1018 році припинився по всій Європі й у нас, на Київщині ²⁾. В кожному разі цей торг мав величезні наслідки задля

¹⁾ Историко-топографические очерки Киева Изд. 2. К. 1897, с. 32—35.

²⁾ Дорн, Каспій. О походахъ древнихъ русскихъ въ Табаристанъ, Спб. 1875; Хвольсонъ, Извѣстія Ибн-Даста

Київа та Київщини, бо під впливом стосунків з Сходом тут повстали й розвинулися різноманітні виробництва. Перш за все можна гадати, що знаття поливи прийшло до нас з Сходу. Безперечно, полив'яний посуд ми стріваємо й в Херсонесі. Але задля Київа та Київщини XI ст. й почасті XII ст. суть типові полив'яні кахлі. Полів'яні кахлі були дуже розповсюджені завсіди на Сході й за тих часів широко вживалися в т. зв. арабському будівництві. В нас у XI ст. вони теж широко використовувалися тогочасними будівничими Київщини (Київ, Білогородка) й ин. Тут знайдено й майстерні тих кахель (Київ, Білогородка). Далі в ювелірському виробництві київські майстри запозичили деякі виробницькі способи й типи речей. Прикладом, філігранові та плетені вироби характеристичні задля сходу. Так само звичай прикрашати срібні речі чорною склицею, або чорнявою, є східній. Каблучки київського типу (з намистинами на долішній частині) відомі серед арабських речей, раніших од X ст. Акад. Н. П. Кондаков гадає, що й т. зв. колти, себ-то скриньочки задля пахощів, що їх підвішували до головного убрання, походять з Сирії. Зернаті техніку та орнамент теж запозичено з Сходу. Відтіля-ж походять і деякі пле-

Спб. 1869; Гаркави, Сказанія мусульманскихъ писателей о славянахъ и Руси. Спб. 1870; А. К. Марковъ, Топографія кладовъ восточныхъ монетъ. Спб.

тені орнаменти на ювелірських та взагалі металевих виробих. До Сходу-ж доводиться вести й знаття криці, й золоту та срібну інкрустацію на крицевих речах (мечі, чингали, списи, то-що),—вона там була розповсюджена вже за тих часів. Можна думати й те, що монетова система теж була запозичена в арабів. В кожному разі відношення ціни срібла до ціни золота, як зазначив В. К. Трутовський, було цілком арабське ¹⁾. З свого боку нагадаю те, що, з боку ваги, київські срібники ближчі до диргемів, як до тогочасних візантійських срібних грошей. Але такі різноманітні східні впливи ще не визначають того, що все мистецтво Київщини пішло з сходу ²⁾. Ціла духовна природа Сходу була надто далека від світогляду київської людности. Тому запозичення зо сходу не поширилися далі від зверхніх явищ по вищих класах людности, не торкнувшись майже зовсім народньої гуцини.

Значно різноманітніші, міцніші та глибші були культурні впливи на Київщину з боку Візантії та Заходу. Вже релігійна зміна не тільки посутньо відбилася на цілому народньому світогляді, але відкрила також широко двері тим

¹⁾ Ногата. М. 1911.

²⁾ Невідомий автор другої передмови в V зш. „Древностей Приднѣпровья“ думає так. До того українців він визнає за спадкоємців скитської культури! Ось зрадів-би Соболевський, як-би довідався про те.

культурним впливам, що йшли тепер сюди невпинно й з Візантії, й з різних країн Заходу ¹⁾. Поганство не відокремлювало тепер київської людности від найкультурніших народів тогочасної Європи. Вже Ярослав I широко використав такий стан речей задля того, щоб зміцнити свою державу через родинні звязки. Його спадкоємці наслідували йому в тій справі. Але велико-князівська дипломатія мала тую вагу в історії культури, що через неї кількість чужинців на Київщині стала більша, й їхній етнічний склад став різноманітніший. Безперечно, серед тих чужинців були й такі, як тії тюркські чорні клобуки, що від них було більш шкоди, як користи, задля культури. Але Візантія та Захід дали й чимало корисних працівників. Досить згадати хоча-б про тії монументальні пам'ятки, що вкрили собою не тільки київські гори та низини, але й цілу Київщину. Звісно, більшість тих будов збудували місцеві каменярі. Але на всіх їх відбилися перш за все впливи візантійської архітектури

¹⁾ Не можу тільки згодитися з В. В. Хвойкою, що до одночасовости арабських та скандинавських явищ на Наддніпрянщині. Власне кажучи, скандинавські речі майже не стриваються на Київщині. До того проф. І. Арне (*La Suède et l'Orient* (Archives Lundel. Upsala 1913) цілком правдиво зазначив те, що раніш від часів Ярослава I не можна знайти жадних археологічних вказівок що-до стосунків поміж Україною та Швецією. Таким чином скандинавські явища в нас з'явилися вже після припинення арабського торгу.

(Св. Софія, Спас на Берестові, Успенська катедра на Подолі, Успенська катедра в Печерському монастирі, катедра Михайлівського монастиря, катедра Видубицького монастиря (долішній її поверх), Кирилівська церква). Тії впливи ми спостерегаємо й по тих руїнах, що поховані в київському ґрунті та в ґрунті інших бувших міст Київщини (церква в садибі Софійської катедри, церква в Білогородці, то-що). Бачимо їх по руїнах (катедра в Овручі, тепер „реставрована“, себ-то зіпсована, бо цілком перебудована) ¹⁾, що заховуються на земній поверхні. Судячи по рештках, те-ж саме доводиться казати й про інші руїни, поховані в землі (Вишгород, Васильків, Зарубинці й ин.). Безперечно, мало ще досліджені й тії архітектурні пам'ятки, що заховалися й досі. Прикладом, досліди, переведені українськими вченими, доводять, що лупцеві прикраси Софійської катедри видані в Росії та за кордоном не всі, й видані тахлі надруковано Н. П. Кондаковим та ин. зле. Тимчасом тії тахлі зайвий раз доводять, що давні українці не підхилялися

¹⁾ Так само цілком перебудована Десятинна церква. Але під нею заховалися її давні фундаменти. Такі-ж фундаменти заховалися під т. зв. пам'ятником св. Орисі та якщо Сементовський пише правду, під т. зв. мітрополітанським будинком в садибі Софійської катедри. Остатня церква відповідає церкві св. Юра, бо тая була супроти дверей св. Софії.

цілком тим візантійським впливам і переробляли часто-густо візантійські зразки на свій штиб. До того, як свідчать тії-ж тахлі, вони виявляли й цілком самостійну творчість. Але дослідження київських пам'яток провадилося головним чином москалями ¹⁾. В них вони бачили „общее русское искусство“. Наслідком того, окрімшності властиві київському будівництву, не добачалися їми як слід. Та вони й не цікавилися виявляти національну українську творчість. Тимчасом не все те, що в російській науці визнається за візантійський стиль, є справді таке. Наприклад, Лашкар'єв та інші російські вчені, звісно, визнають Золоту Браму за пам'ятку візантійського стилю. Навряд вона є така. Перш за все рівняти її до Золотої Брами у Володимирі на Клязьмі в жадному разі не можна. Навіть у тому разі, якщо визнати те, що будівничий тієї брами взяв за зразок київську браму, вона не являє собою повної копії київської Золотої Брами. Річ у тому, що вона молодша від київської більш, як на 100 років. Але й володимирська брама не стано-

¹⁾ До речі, нагадаю те, що до часів Миколи I Київ був евентуально укритий руїнами наших давніх будов. Але цар-кат вирішив „розпланувати“ Київ і наказав усе-геть зрівняти. Так по варварському й безглуздо зникли задля науки найдорогоцінніші пам'ятки старовини й мистецтва. Фундаменти церкви в садибі Софійської катедрі (на розі Георгіївського та Стрілецького провулків) розкопав Мілеєв за часів Миколи II. Вони походять з XI ст.

вить пам'ятки візантійського стилю. Так само київська Золота Брама не була копія з царгородської Золотої Брами. Остання, хоча й дуже перебудована, заховалася й досі ¹⁾. Як вказує А. ван Мілінген, царгородська Золота Брама являла собою тріумфальну арку римського типу, оздоблену статуями. Тимчасом київська Золота Брама від самісінького початку становила міську браму з надбрамовою баштою. Таким чином царгородська та київська Золоті Брами належать до цілком відрубних та різних типів брам. До того, ні у Візантії, ні на азійському Сході такий тип брам не є розповсюджений. Ніхто не дав візантійських чи азійських аналогій до неї, що вони-б могли довести її візантинізм. Тимчасом серед міських та монастирських брам романського стилю на Заході можна знайти низку подібних до неї будов. Запозичення з Заходу є цілком зрозуміле за часів Ярослава I, що мав такі близькі стосунки із Західньою Європою, зокрема із Францією. Серед романських будов Франції можна теж шукати аналогій до нашої брами. Але маю великий сумнів що-до візантинізму башт св. Софії та виразніших од них башт Чернігівської катедри. Знов пригадуються мимоволі романські

¹⁾ A. van Millingen, M. A. Byzantine Constantinople London, John Murray.—1899, розд. IV, с 59—73 та 3 таблиці; William Holden Hutton, Constantinople. London, I. M. Dent & Co. 1909, с. 42.

церкви з їхніми парними фронтovими баштами (Notre Dame de Paris, то-що). Безперечно, такий мій сумнів лише доводить те, як мало ще досліджені навіть наші найголовніші пам'ятки мистецтва. З фресками справа стоїть ще гірш. Київські софійські фрески, як зазначив проф. Д. Антонович, майже невідомі нам через т. зв., „реставрацію“ акад. Сонцева за часів Миколи I та пізніші „реставрації“ того-ж гатунку. Кирилівські теж майже всі поцсовані. В Спасі на Берестові й в Михайлівському монастирі теж понищено все те, що можна було знищити. Решта церков тепер вже не має фресок. Ліпше досліджено мозаїчні прикраси Св. Софії та Михайлівського монастиря, бо їх досліджували й чужинці (Діль, Байє й ин.). Знаття мозаїки запозичено з Візантії. Мозаїку вживали й задля оздоби мурів (Св. Софія, Михайл. монастир), і задля підлог (Св. Софія). Мозаїка була розповсюджена на Київщині в XI—XII ст. Судячи по мозаїках Михайлівського монастиря, в Києві були й місцеві мозаїчні майстри ще на початку XII ст. Таким чином монументальні пам'ятки нашого мистецтва великокнязівської доби потребують і справжньої реставрації, й всебічного наукового дослідю.

На дрібніших пам'ятках мистецтва тієї доби, за браком місця, можу зупинитися лише дуже побіжно. Наше сницарство, безперечно, виникло й спочатку розвивалося під візантійськими впли-

вами. Якщо українське походження Ярославового саркофага ¹⁾ та інших мармуряних саркофагів (Св. Софія—1 без покрівлі, Десятинна церква—2) є сумнівне, то лупцевий саркофаг XII ст. з Десятинної церкви (тепер в Іст. Музеї ім Шевченка) становить безсумнівний український витвір, як і лупцеві прикраси Св. Софії та інших київських церков ²⁾. В кожному разі вони доводять високий рівень цієї галузи мистецтва. Але не менш свідчать про те й різноманітні дрібні сницарські твори з каміння, кісток, то-що (образки, хрещики, накладки до різних речей, то-що). Але київські русини зажили собі таку славу різб'ярством, що навіть чужинці визнавали його за „мистецтво русів“ (Лист мітр. Дрістри XII ст.). З Візантії запозичили наші ювілери й переділкову склицеву техніку. Досі дослідники деколи вагалися чи можна визнати за київські твори тії золоті колти, гривні, ланцюжки, діядеми, образки, то-що, на яких ми бачимо переділкові склицеві малюнки та орнаментацию ³⁾. Але В. В. Хвойка знайшов у садибі Петровського (Андріївський взвіз) май-

¹⁾ Здається, всі дані дозволяють визнати його за справжній Ярославів саркофаг. Але його й досі не видано як слід. Малюнки у Н. П. Кондакова та ин. кепські.

²⁾ Так само чернігівські лупцеві прикраси теж зроблені, мабуть, у Київі, судячи з їхньої чи тотожності, чи подібності до київських.

³⁾ Такий сумнів висловив, прикладом, автор другої передмови до V зш. „Древностей Придніпровья“.

стерню такого ювілера з невикористаною навіть ще склицею різних кольорів. Київські склицеві вироби склали таку славу тутешнім ювілерам, що Теофіл Монах, що склав підручник до різних виробництв, визнав склицеве виробництво теж за фах русів ¹⁾. Але згадуючи про ці твори дрібного мистецтва, треба нагадати й те, де їх знаходять. Але те питання сполучається безпосередньо перш за все з топографією Київа за велико-князівських часів. Центр життя в тогочасному Київі становило т. зв. Старе Місто (Старий Город), себто місцевість поміж краєм Три-святительської вулиці та Золотою Брамою, з одного боку, та поміж Львівським (Сінним) майданом та Михайлівським майданом, з другого боку. Ось у цих межах знайдено більшість скарбів з ювілерськими виробами тих часів. Деякі скарби знайдено поблизу від тогочасного Київа (Михайлівський монастир, Мала Володимирська (Столипінська!) вулиця, то-що). Друге місце займав Поділ, як торговельна частина Київа. Залюднені були за тих часів також: Флорова гора, Щека-

¹⁾ Theophilus Monachus, *Schedula Diversarum Artium*. Edidit Ilg (*Schriftquellen zur Kunstgeschichte*), Wien. Через щось не тільки більшість російських вчених, ба навіть більшість закордонних вчених, що студіювали її питавня, не знають цього цікавого середовічного твору. Тимчасом кожний історик мистецтва мусить його знати. Видавець до латинського тексту додав німецький переклад.

виця та Пласка частина. Решта Київа була вже по-за його межами. Частина сучасного Київа була під селами (Печерськ—там село Берестове; Лук'янівка, там село Дорогожичі), частина-ж мала монастирі, церкви, князівські палади, то-що (Печерськ, Клов (Липки), Звіринець, то-що). Тільки про Либедеську частину задля тих часів не можна вказати, чи там було щось чи ні. Найдавніші знахідки, звісно, припадають на Пласку частину та на сумежну з нею частину Подолу. Але Старе Місто має такий переинакшений довгочасним людським життям та будуванням ґрунт, що тут тільки випадково стрівається щось раніше від велико-князівських часів. В кожному разі розмовляючи про мистецтво тих часів, треба згадати ще про вироби з недорогоцінних металів а саме з бронзи, міді та заліза. Різні натільні хрести, хрести-релікварії (енкольпіони), образки, люстри, свічники, надбанні залізні хрести, то-що теж подають нам часто-густо зразки високої техніки й розвиненого під візантійськими впливами смаку. Особливу вагу мають бронзові речі, зінкрустовані другим металом. Але поруч з тим запозиченим у своїй основі мистецтвом стояло й своє народне. Перш за все треба згадати ганчарські вироби. Вони нагадують посуд типу городищ. Але посуд стає різноманітніший. Та й старі гатунки посудин почасти змінюють свій зверхній вигляд. Прикладом, відомі нам горщики цілком

заховують увесь свій вигляд, тільки на шийці в них з'являються якісь ручки чи вушки. Але суперечно до думок деяких археологів, наш народ так саме майже нічого не приймає до свого мистецтва ні з східнього, ні з візантійського, ні з західнього орнаменту, як він не прийняв нічого з так званого скитського стилю ¹⁾. В кожному разі ні з рослинним, ні з звірячим орнаментами ми не стріваємося в тогочасному народньому мистецтві. На череп'яному посуді ми бачимо старі лінійні орнаменти або які-будь нігтеві й інші простіші геометричні орнаменти. В металевих прикрасах, які можна визнати за місцеві народні вироби, теж нема нічого ні рослинного, ні звірячого. Більш од того навіть чужі геометричні орнаменти не прищеплялися до народу. Тільки поволі він відбирає собі нові гатунки речей чи орнаментациї. Але за тих часів нової орнаментациї ще не бачити. В кожному разі культура Київщини за велико-князівських часів, якщо забути всі страждання народні, робить величезне вражіння, дивуючи кожного дослідника своєю розкішшю. Крім Києва, різноманітні речі тієї доби стріваються у великій кількості в найближчому до

¹⁾ Автор другої передмови до V зш. „Древностей Придніпровья“ плуває ввесь час народне мистецтво з мистецтвом представників вищої культури за тих часів. Власне кажучи, він не навів жадного твору справжнього народнього мистецтва.

Дніпра районі, до півдня від Київа, менш їх бачимо на південь-заході, й майже їх нема на вбогій Деревлянській землі (мапа VІІІ).

Але по великих обшарах українського степу постійно кочували які-будь тюркські хижаки, що безперестанно нападали на багату Київщину, плюндрували її, грабували тії багатства, полонили людей та худобу й гнали їх спочатку до візантійських невільницьких торгів (Херсонес, Боспор і ин.), потім до генуезьких (Кафа, Боспоро й ин.). Доводилося пильно охоронятися від того ворожого й небезпечного степу. Наслідком того з'явилася величезна й складна система фортифікаційних споруд: зфортифіковані міста (городища) та вали (мапа VІІІ). Літопис згадує про спорудження тих міст та валів за часів Володимира Св. та Ярослава І. Але треба думати, що їхні наступники робили те-ж саме й удосконалювали охорону Київа та Київщини. Можна додати, що коло тих споруд звужується в напрямі до Київа ¹⁾. Але київські князі шукали допомоги супроти степовиків у їхніх етнічних, так казати, родичів. Вони оселили на південному кордоні Київщини частину кочовиків, що хтіли служити їм. Мапа ІХ виразно підкреслює той район — Над-

¹⁾ Найближчих до Київа валів я не міг завести до мапи через її невеличкий розмір. Західніх валів не завів тому, що вони невиразні задля мене через свою недослідженість.

росся, де мешкали осіло чи кочували тії чорні клобуки. Їхніми забутками залишилися на Київщині їхні могили та кам'яні баби (мапа ІХ). Деколи стріваються загублені їми речі. Могили кочовиків звичайно заведені до раніших робленниць. Вони ховали мерців чи в ґрунтовій ямі, чи в насипу, кладучи їх до могили деколи в дубовій чи берестяній колоді. Небіжчиків вони орієнтували до заходу, деколи з ухилом до півдня чи до півночі. З мерцями вони клали коня, деколи нагнузданого та окульбаченого, деколи тільки загнузданого, деколи навіть частину коня, причому в такому разі голова буває теж загнуздана, й коло конячих кісток ще покладено кульбаку. Коня орієнтували головою теж до заходу. Частину коня складали систематично, дбаючи про те, щоб коняча голова була супроти голови мерця. З речей до могили клалися перш за все зброя та військовий риштунок (панцеранки, шаблі, чингали, ножі, списи, стрілки, стремена, то-що). Прикрас по цих могилах мало. Тільки деколи стріваються золоті, срібні та мідяні речі. Крім того, деколи з одіжи можна знайти рештки шовкових та вовняних тканин, позліток та шкуряної озуви. При деяких мерцях стояли череп'яні або дерев'яні посудини. Колись над могилами кочовиків можна було знайти й „кам'яні баби“, як менує тії надгробки народ. По-перше про них згадав, як про половецькі надгробки, чернець Вільгельм

Рюїсброк (Рубруквіс, XIII ст.). Те-ж саме оповідає новгородський літопис під 1398 р. Досліди Орхонської експедиції довели, що тії статуї являють собою надгробки певних осіб (балбал) і належать тюркам¹⁾. На цьому й закінчу огляд археологічних пам'яток на Київщині.

Досить подивитися на мапи, щоб добачити те, що тільки за неолітичних часів на Київщині були виразно два культурні центри: один на півночі, другий — на півдню. За всіх інших діб культурне життя на Київщині виразно зосереджується навколо Київа. Вже те явище досить з'ясовує, чому Київ висунувся так попереду серед інших міст Київщини. Але його географічне становище теж мало чималу вагу в тій справі. Київ розташувався на межі степу й лісу. Близький до степу, він у той-же час своїми горами й тими лісами, що на них росли, був добре захищений від степової небезпеки. В кожному разі жадне інше місто на цілій Київщині з цього боку не може рівнятися до нього. Крім того, він лежить на головному шляху Київщини—на Дніпрі, та ще в такому місці, де до Дніпра впливають найголовніші його допливи: Десна та Прип'ять, не кажучи

¹⁾ Труды Орхонской экспедиции, т. V; Н. И. Веселовскій. Каменные бабы. Спб. 1905; Н. И. Веселовскій. Мнимыя каменные бабы (Вѣстникъ Археологіи и Исторіи, в. 2). Великий матеріал про т. зв. кам'яні баби надруковано у виданнях Оренбурзької Архівної Комісії.

вже про низку менших. Ось усі ті явища надали Київу найбільшу міць та вагу на цілій Київщині. А споконвічна культура цієї частини Київщини здобула йому людність, що зуміла влучно використати сприятливі умови свого міста й піднесла його на перше місце на цілій Київській землі. Тая людність являла собою предків сучасних українців і почасти навіть сучасних киян.

КИЇВ.
Січень—Квітень
1925 р.

LE PASSÉ ARCHÉOLOGIQUE DE LA KYÏOVIE.

La Kyïovie fut peuplée encore du temps de la période glaciaire, pendant la période quaternaire. Jusqu'à présent on n'est parvenu qu'à obtenir des notices sur les plus jeunes civilisations de la période paléolithique et encore sont ils très restreints. Trois stations seulement furent explorées scientifiquement. Le manque de trouvailles d'anciennes civilisations paléolithiques s'explique avant tout par le défaut constant de ressources pécuniaires pour les recherches scientifiques en Ukraine et par la centralisation de toutes les questions archéologiques à Pétersbourg, pourquoi la période paléolithique ukrainienne n'était jamais systématiquement explorée. Secondement les couches de la période glaciaire sont plus accusées en Ukraine qu'à l'Ouest. A cause de cela les recherches des couches de l'ancienne période paléolithique, enfouies à une grande profondeur, sont très difficiles. Cependant au sud-est de l'Ukraine on a déjà découvert une station de l'époque de Moustier. Les conditions naturelles de l'Ukraine au sud-est n'étaient pas meilleures que celles de la Kyïovie

du temps des anciennes périodes paléolithiques. C'est pourquoi il faut supposer que les hommes habitaient à cette époque-là dans la Kyïovie et que uniquement les causes, indiquées plus haut, empêchent la découverte de leurs restes. La civilisation paléolithique de la Kyïovie est du type microlithique. Les instruments de pierre de cette époque dans la Kyïovie sont faits exclusivement en silex et sont taillés sur une seule face.

Nous n'avons pas plus de notices sur la période mésolithique. On peut placer à cette époque de la civilisation la station à Iscorost. Ses instruments sont taillés de même exclusivement en silex. Mais leur dimension diffère en partie du type microlithique de la précédente période et devient moyenne. La technique de ses produits en silex est meilleure que celle des produits paléolithiques. Il est probable qu'on peut de même placer à cette époque la couche inférieure de la station à la montagne Īurova près de Smila. Mais je ne peux pas faire cette affirmation positivement, car le comte A. A. Bobrinsky a fait les recherches d'une manière peu scientifique en mêlant dans sa description les objets des couches différentes. Mais en tout cas cette station doit être rangée à la période néolithique la plus ancienne. Elle est trop profondément enterrée pour être jeune, quoique les archaïsmes sont typiques pour les civilisations préhistoriques de l'Ukraine.

La civilisation néolithique de la Kyïovie est explorée pratiquement très bien, car quelques musées possèdent d'immenses collections de cette époque; mais théoriquement elle n'est presque pas étudiée. Dans la littérature scientifique russe on ne trouve presque rien à ce propos. La littérature archéologique polonaise a plus fait de ce côté-là. La civilisation néolithique de la Kyïovie est la civilisation des stations et d'ateliers. La période de cette civilisation peut être divisée en deux époques: 1) l'époque de la pierre taillée et 2) l'époque de la pierre polie. La première époque se divise en trois périodes: 1) avant l'apparition de la hache cunéiforme; 2) du moment de l'apparition de la hache cunéiforme jusqu'à l'apparition du couteau courbe (on de la scie courbe); 3) le temps du couteau courbe. Déjà à cette époque-la on peut distinctement remarquer à la Kyïovie deux variantes de cette civilisation: celle du nord et celle du midi. Tous les ateliers sont réunis dans la partie occidentale de la Kyïovie septentrionale sur les bords de la rivière Oucha et ses affluents Jereva et la Norine. Il y a ici un grand produit d'instruments en pierre pour la vente. Ces instruments sont confectionnés exclusivement en silex et en minéraux siliceux. Les instruments en os et en corne ne s'y rencontrent presque pas. Cependant la technique de produits en pierre est très perfectionnée. Dans la Kyïovie méridionale nous ne connaissons

point d'ateliers et ne voyons que les stations. La population s'assemble ici sur les rives du Dniπρο et à l'issue des ses affluents. A la troisième période de cette époque la population commence à creuser des cavernes pour y habiter. Le manque de pierres, indispensables pour la confection des instruments, l'oblige d'acquérir les instruments dans la Kyïovie septentrionale; mais ce n'était pas suffisant. C'est pourquoi la population locale usait largement pour la confection de ses instruments de chasse et domestiques les os et les cornes. Même les os fossiles étaient employés dans ce but (le marteau fait de la défense du mammouth, village Romanivka). La Kyïovie septentrionale est boisée, pourquoi la vie y était plus à l'abri du danger. Nous n'y trouvons pas d'armes guerrières, mais exclusivement des instruments de chasse et domestiques. La Kyïovie méridionale est une lande. La vie y était moins sûre. C'est pourquoi nous y trouvons des armes différentes: des lances, des dards, des poignards et ainsi de suite. A la troisième période paraissent les animaux domestiques: le cheval, le boeuf, le porc. Les rites funéraires de la population de cette époque étaient identiques dans toute la Kyïovie. La manière d'inhumer les cadavres domine. Au nord on roulait le mort dans l'écorce d'un bouleau et on l'enterrait en creusant un tombeau dans le sol, qu'on comblait de terre sans faire la tombe trop haute. Au midi on inhumait

ordinairement dans une tombe profonde, creusée dans le sous-sol en faisant au-dessus de la tombe un haut tumulus. Au commencement on ne mettait point d'objets dans la tombe. Mais à la deuxième et à la troisième périodes on a commencé à mettre dans les tombeaux des instruments de pierre.

A la seconde époque de la civilisation néolithique on peut distinguer facilement deux périodes: 1) le temps d'instruments polis mais non percés; 2) le temps d'instruments polis et percés. La confection d'instruments est concentrée sur les bords de la rivière Oucha et de ses affluents, comme c'était à l'époque précédente. Cependant l'examen des matériaux nous prouve que la population de la Kyïovie méridionale se procurait des instruments d'autres contrées (La Volynie, Podyllia, la Galicie) et peut-être des contrées plus éloignées de l'Europe centrale (la Hongrie, la Moravie, la Bohême, la Silésie et ainsi de suite). A cette époque la population de la Kyïovie est fixée sur la terre, habite dans des huttes creusées dans la terre et connaît l'agriculture dans la Kyïovie méridionale. En général la population de la Kyïovie méridionale est plus cultivée que celle de la Kyïovie septentrionale. Mais à cette époque la Kyïovie subit l'invasion de nouvelles tribus. Dans la Kyïovie septentrionale arriva une population de la Volynie, où dominait la crémation et qui enterrait ses morts dans des coffres en pierre. La Kyïovie méridionale était

envahie par une autre population, qui brûlait ses morts de même, mais enfermait les cendres des morts dans des urnes et les enterrait sous des tumulus. Au commencement cette population se concentra à la Houmantchyna et à la Zvynohorodtchyna; avec le temps elle commença à avancer vers le nord-est et apparut à la Tcherkatchyna. Le manque de sécurité change les formes des objets. Au nord apparaissent de même des armes différentes. Mais l'arme guerrière préférée était ici la hachemarteau. Au midi nous voyons une quantité encore plus grande d'armes. J'indique deux formes nouvelles: des poignards taillés et des massues polies et percées. A la seconde période de cette époque la population fit encore un pas en avant: elle connaît déjà l'industrie textile et façonne les matières filamenteuses, c'est qui est prouvé par des ateliers de fusaïoles en pierre dans les villages Antonovitchi, Haïtcha, Bolsouny et d'autres. Les rites funéraires de la population aborigène accusent une civilisation plus élevée. On fait maintenant un plancher dans le tombeau et au-dessus de lui un toit. Cependant on ne met presque jamais d'objets dans le tombeau. A la fin de l'époque seulement on commence à mettre dans le tombeau des instruments de pierre et des armes. Au sud-est on pose encore ordinairement 1—3 pots avec des aliments. Il est curieux d'indiquer que la céramique a très peu attiré l'attention de la population indigène. Malgré une tech-

nique très élevée des confections de pierre, la qualité d'objets en argile n'est pas bonne. Les ornements sont exclusivement géométriques et enfoncés. Ayant en vue le contact de la civilisation néolithique de la Kyïovie avec les civilisations qui lui succèdent et les traits qui y sont accusés, je crois que cette civilisation appartient aux ancêtres des Ukraïniens. De ce côté-là a une grande importance un rite funéraire qui conserve ses traits principaux (les cadavres allongés, les tumulus, le manque d'objets ou une petite quantité d'objets dans le tombeau) jusqu'à l'époque grand-ducale (XI—XIII s.s.).

Pendant l'époque mêlée des pierres et des métaux ou l'époque énéolithique on peut remarquer deux périodes distinctes: 1) l'époque trypillienne, 2) l'époque de squelettes contractés et colorés. Ces périodes se distinguent par deux civilisations tout-à-fait distinctes. La première est l'époque de pierre et du cuivre. Elle naquit dans la Kyïovie sur les bases de la civilisation des stations et d'ateliers néolithiques car ses stades les plus anciennes nous ne les voyons que dans la Kyïovie. Hors la Kyïovie nous ne rencontrons que ses stades tardives. Elle fut créée non pas par la population néolithique indigène, mais par un autre peuple qui est arrivé ici avant l'époque énéolithique du sud au sud-est et a subi l'influence de la civilisation néolithique locale. Cette idée-là est prouvée par la céramique de la pre-

mière période de l'époque trypillienne. Les potiers tachent de reproduire en couleurs les motifs ornementaux néolithiques. Il n'y a point d'ornements en spirale, ni d'ornements animalesques à cette période-là. La supposition du D-r M. Ebert que la première période est caractérisée par des huttes creusées dans la terre est erronée. Les trypilliens habitaient tout le temps dans des huttes creusées dans la terre. Cependant la II et la III époques ont été indiquées par V. V. Chvoïka et après lui par M. Ebert véridiquement ¹⁾. Il est probable que les trypilliens sont identiques à la population qui est arrivée dans Kyïovie méridionale à la fin de la période néolithique. La civilisation trypillienne est plus ancienne que la civilisation Egéenne. La population, qui l'a créée, a quitté la Kyïovie sous la pression du peuple auquel appartiennent les squelettes contractés et colorés. En avançant vers le midi les trypilliens atteignirent la mer Egéenne, passèrent dans l'île de Crète et concoururent à l'apparition de la civilisation Egéenne. On peut trouver tous les principaux éléments de la civilisation Egéenne dans la civilisation trypillienne. Mais

¹⁾ Il est possible qu'il eût-encore une IV période qui est caractérisée par des modèles de huttes trypilliennes. Jusqu'à présent on n'a trouvé de tels objets qu'à la Houmantchina (Souchkivka, Popoudnia). Mais il se peut que ce n'est qu'une variante, typique seulement à la Houmantchina, de la III période de la civilisation trypillienne.

cette civilisation exige encore beaucoup de recherches nouvelles.

L'époque de squelettes contractés et coloriés est l'époque de pierre et de bronze. Cette civilisation est exposée dans la littérature archéologique russe trop sommairement. Nous voyons dans la Kyïovie les plus anciennes stades de cette civilisation. Plus on avance vers le sud-est, plus elle devient jeune. La population de squelettes contractés a probablement passé à la Kyïovie de l'ouest ou du sud-ouest. Le contenu de leurs tombeaux nous mène vers la civilisation néolithique tardive de l'Europe Centrale et vers le premier stade de la civilisation de bronze. Ce peuple apporte à la Kyïovie la connaissance du bronze, mais non pas la civilisation de bronze. Avec ce peuple apparaît l'ornement nommé „en ficelle“. De la Kyïovie ce peuple fut repoussé à l'est par la population indigène. Des individus, appartenant à ce peuple, y retournèrent en petite quantité au temps des Scythes. L'usage d'enterrer ses morts dans une position contractée ne commence à être employé par ce peuple qu'à son arrivée dans Kyïovie. La couleur rouge dans ses rites funéraires a été emprunté par ce peuple à la population indigène de la Kyïovie. Chez les aborigènes cette couleur était le symbole du feu et précisément le symbole de l'âtre domestique. Mais le peuple de squelettes contractés emprunta ce symbole sans comprendre sa signification.

La civilisation de bronze dans la Kyïovie est créée par la population indigène, ce qui est attesté par des copies en bronze d'instruments locaux en pierre à l'époque de bronze. Cette civilisation se développait principalement sous l'influence de la civilisation de bronze de l'Europe Centrale. Cependant, à la première période on peut remarquer quelque influence du côté de la civilisation Egéenne. Du temps de la civilisation de bronze nous voyons, sauf les aborigènes, encore deux (ou un) peuples non indigènes qui se distinguent par la crémation de leurs morts. Mais leur rôle dans la création et le développement de la civilisation de bronze dans la Kyïovie n'est pas encore éclairci. En tout cas la civilisation de bronze dans la Kyïovie fut à un niveau très élevé. Quelques confections locales en bronze sont faites plus élégamment que les objets semblables de l'Europe Centrale.

L'idée qui domine dans la science russe et, sous son influence, dans la science de l'Europe occidentale, que l'époque des Scythes a succédé à la civilisation de bronze dans l'Ukraine en général et dans la Kyïovie en particulier, est tout-à-fait erronée ¹⁾.

¹⁾ Je ne mentionne point les Cimériens, parce qu'ils-ont habité près de la mer d'Azov seulement. Autrement on ne pourrait point comprendre leur retraite à travers le Caucase devant l'invasion des Scythes. Les essais des savants russes (Sobolevsky et d'autres) de les identifier aux trypilliens sont fort malheureux.

Entre l'époque de bronze et celle des Scythes il y a encore l'époque de Halstatt. La variante de la civilisation de Halstatt dans la Kyïovie est la plus proche de la variante de la civilisation de Halstatt dans les autres pays qui sont slaves depuis l'époque immémoriale (la Volynie, la Galicie, la Pologne méridionale, la Bohême, la Moravie, la Silésie et en partie l'Autriche et la Hongrie). Mais cette civilisation de Halstatt dans la Kyïovie reste jusqu'à présent non étudiée ni en Russie, ni dans l'Europe occidentale. Les Scythes empruntèrent la civilisation de Halstatt à la Kyïovie ou aux les pays le plus proches de la Kyïovie. Ce ne sont pas eux qui ont apporté dans la Kyïovie la connaissance du fer. On peut même supposer qu'en venant dans la Kyïovie ils nont point délaissé entièrement les usages de la civilisation de bronze. Leur invasion dans la Kyïovie avait pour résultat la décadence de la civilisation indigène, ce qu'on peut prouver par la céramique qu'on nomme la vaisselle des Scythes, tandis qu'elle présente en vérité le produit des indigènes de la Kyïovie. La population indigène était dominée par les Scythes et après eux par les Sarmates. Ces peuples sont restés nomades, ce qu'on peut voir à leur tombeaux et leurs camps délaissés. Il faut comparer ces camps avec la ville des Khazars Ityle. Cette ville de même ne présente qu'un camp d'hiver. Ces camps ont été explorés si mal par les savants russes qu'il est impossible de définir exacte-

ment si ce sont des camps de Scythes ou des camps de Sarmates. En général les matériaux sur le passé des Scythes et des Sarmates ont besoin d'être revus, car les savants russes et, dépendant d'eux, les savants de l'Europe occidentale, ont tout embrouillé. En tout cas, il faut examiner la vaisselle des Scythes et leurs objets. Ce qui concerne les tombeaux des Sarmates est tout-à-fait indistinct. On n'a pas détaché jusqu'à présent les tombeaux Sarmates de ceux de Scythes. En jugeant, par exemple, d'après les objets une partie de sépultures avec un cheval, on doit les attribuer aux Sarmates. Cependant on trouve d'autres sépultures du même temps. A qui sont-elles? Cela n'est pas exploré. Il en est de même avec les Thraces. Un tel état de cette question provient de ce que les savants russes et ceux de l'Europe occidentale sont les uns et les autres uniquement occupés par les éléments grecques et les éléments iraniens, faisant peu de cas d'autres éléments.

L'époque de la grande migration de peuples a laissé à la Kyïovie avant tout des restes multiples du séjour des Goths: les tombeaux, les habitations, des trouvailles isolées. Les tombeaux et les trouvailles isolées sont explorés assez bien. Tandis que les habitations de cette époque sont étudiées très mal. Les éléments non Goths de cette époque sont explorés encore pis.

D'une manière très peu suffisante sont explorées les habitations et en partie les tombeaux des

Polianiés de l'antiquité ukrainienne moyenâgeuse. Au contraire, les tombeaux des Derevlianiés sont bien étudiés. Je ne m'arrête point sur l'époque grand-ducale, car les restes de ses monuments d'architecture et les objets isolés de cette époque attireraient le plus l'attention des savants. Cependant des explorations récentes de savants ukrainiens dévoilent que même les principaux monuments d'architecture, comme la cathédrale de Sainte Sophie à Kyïw, ont été reproduits dans les ouvrages scientifiques russes d'une manière pas véridique. La porte d'or à Kyïw est probablement un monument du style roman et non byzantin. Le territoire de Kyïw exige de même beaucoup d'explorations, car il n'est pas encore étudié en entier. Il faudrait de même explorer les autres endroits de cette époque dans la Kyïovie (Wassylkiv, Radomychle, Ovroutche et autres).

Il suffit d'examiner les cartes pour voir que du temps de la civilisation néolithique il y avait dans la Kyïovie deux centres de civilisation: l'un au nord et l'autre au midi. A d'autres époques la civilisation de la Kyïovie se fixe distinctement près de Kyïw. Ce fait indique suffisamment pourquoi Kyïw a devancé les autres villes de la Kyïovie. Cependant sa position géographique y a aussi beaucoup contribué. Kyïw est situé à la limite des steppes et des bois. Non éloigné des steppes il était préservé des dangers de la steppe par ses montagnes et les bois qui

les couvraient en ce temps-là. En tout cas aucune ville dans la Kyïovie ne peut être comparée à Kyïw de ce côté. En outre il est situé sur la voie principale de la Kyïovie — sur le Dniπρο et en plus à l'endroit où se jettent ses principaux affluent-la Dessna et le Prypiate, ne mentionnant même pas une quantité d'autres. Tous ces faits on donné à Kyïw sa grande force et son importance dans la Kyïovie entière. La civilisation immémoriale de cette partie de la Kyïovie lui a fourni une population qui a su profiter des conditions favorables de cette ville et lui a donné la première place dans la Kyïovie. Cette population représente les ancêtres des Ukraïniens contemporains.

Prof. V. Danylevytch.

ПОКАЖЧИК до ТАБЛИЦЬ.

ТАБЛИЦЯ І.

1) Кременний кривий ніж (чи крива пила). С. Грищинці, Канів. пов. Музей був. Університету.

2) Клинувата кременна сокира з виглянцьованим січним боком. С. Сахнівка, Канів. пов. Той-же музей.

3) Глянцьована та просвердлена сокира-молот. С. Ходорів, Канів. пов. Той-же музей.

4) Череп'яна погребова урна.

5) Череп'яна жіноча статуетка.

6) Череп'яна вазка.

7) Череп'яна біноклева посудина (чи підстава).

8) Череп'яна вазка.

9) Череп'яна погребова урна.

Київщина, переважно район м. Трипілля, Київ. пов. Історичний Музей ім. Т. Шевченка; див. Древности Придніпровья, в. I. Музей був. Університету.

ТАБЛИЦЯ ІІ.

1) Бронзова клинувата сокира

2) Тая-ж сокира з боку.

Таращ. пов. Музей був. Університету.

3) Бронзова клинувата сокира з широкою січною частиною. С. Грищинці, Канів. пов. Той-же музей.

4) Бронзова клинувата сокира з чопом. Канів. пов. Той-же музей.

5) Листуватий бронзовий спис. Київ. пов. Музей був. Вищ. Жін. Курсів (тепер у Музеї був. Університету).

- 6) Кісткова молоткувата шпилька. } Київщина. D-r M. Ebert, Südrussland.
 7) Бронзовий теліпанчик. }
 8) Бронзовий прорізаний спис. Київ. D-r M. Ebert, Südrussland.
 9 — 10) Два відламки бронзової обручки (бранзелета). С. Грищинці, Канів. пов. Музей був. Університету.
 11) Бронзовий цельт (сокира з чопом). Київщина. Той-же музей.

ТАБЛИЦЯ ІІІ.

- 1) Бронзова сокира з чопом. Канів. пов. Музей був. Університету.
 2) Бронзова сокира з чопом, прикрашена галузкою (чи 2 галузками) з листами. } Таращ. пов. Той-же Музей.
 3) Тая-ж сокира з заднього боку. }
 4) Бронзова сокира з довгастою січною частиною та з чопом. С. Семигори, Канів. пов. Той-же музей.
 5) Бронзовий серп. С. Козинці, Київ. пов. } Древности Придніпровья, в. І.
 6) Бронзовий чингал (запоясник). Канів. пов. }
 7) Бронзовий щит. С. Черняхів, Київ. пов. D-r M. Ebert, Südrussland.

8) Бронзове верцадло грецької праці, архаїчного типу. З скитської могили. С. Пруси, Чигрин. пов. Б. В. Фармаковскій. Архаическій періодъ въ Россіи.

ТАБЛИЦЯ ІV.

- 1) Череп'яний горщик. Шльонськ. D-r M. Hoernes. Urgeschichte, с. 125, м. 76.
 2) Череп'яний горщик. Свіяни, Чехія. D-r J. L. Píč. Arch. výzkum.

3) Череп'яний горщик, інкрустований білою матерією. С. Ромейківка, Звиногор. пов. Музей був. Університету.

4) Так само зінкрустований череп'яний корець. Канів. пов. Той-же музей.

5) Так само зінкрустований горщик. С. Берестняги, Канів. пов. Древности Придніпровья, в. III, таб. LXII, м. 2.

6) Такий-же горщик. С. Болтишка, Чигрин. пов. Музей був. Університету.

7) Відламок великої посудини, так само зінкрустованої. С. Гатне, Київ. пов. Той-же музей.

8) Череп'яний глечик. Богуславиці, Морава. Д-р Л. Нидерле. Человѣчество, с. 414, м. 306, 4.

9) Череп'яний глечик. Гемейнлебарн, Австрія. Д-р Л. Нидерле. Человѣчество, с. 395, м. 287.

10) Череп'яний корець, інкрустований білою матерією. Канів. пов. Древности Придніпровья, в. II, т. XXXIV, м. 652.

11) Череп'яний горщик. Свіяни, Чехія. Д-г J. L. Річ, Arch. výzkum.

12) Череп'яний глечик. М. Трипілля, Київ. пов. Древности Придніпровья, в. II, таб. XXXV, м. 667.

ТАБЛИЦЯ V.

1) Череп'яний корець. С. Мала Смілянка, Черк. пов. Гр. А. А. Бобринскої. Кургани близь м. Смѣлы.

2) Череп'яний корець. Шльонськ. Д-г М. Ноернес. Urgeschichte, с. 125, м. 76.

3) Череп'яний корець. Свіяни, Чехія. Д-г J. L. Річ. Arch. výzkum.

4) Череп'яний корець. Шльонськ. Д-г М. Ноернес. Kultur, III, с. 61, м. 22, 18.

5 — 6) Череп'яні корці. Свіяни, Чехія. Д-г J. L. Річ. Arch. výzkum.

7) Череп'яний корець. Богуславиці, Морава. Д-р Л. Нидерле. Человѣчество, с. 414, м. 306, 5.

8) Череп'яний корець. С. Берестняги, Канів. пов. Древности Приднѣпровья, в. III, таб. LXII, м. 5а.

9) Череп'яний корець. М. Мошни, Черкас. пов. Древности Приднѣпровья, в. II, таб. XXXIV, м. 653.

10) Подвійний череп'яний корець. Шльонськ. D-r M. Hoernes. Kultur, III, с. 61, м. 22, 12.

11) Подвійний череп'яний корець, інкрустований білою матерією. С. Берестняги, Канів. пов. Древности Приднѣпровья, в. III, таб. LXII, м. 5б.

Малюнки виконав М. С. Павленко.

ПОКАЖЧИК МАП.

- I. Київщина за часів кам'яної культури.
- II. Київщина за часів неолітичної культури. I. Українсько-Егейська або Трипільська культура.
- III. Київщина за часів енеолітичної культури. II. Часи скорчених кістяків.
- IV. Київщина за часів бронзової культури.
- V. Київщина за перших сторіч залізної культури.
- VI. Київщина за доби великої вандрівки народів.
- VII. Київщина за першої половини Середньовіччя.
- A. Полянська старовина. Б. Деревлянська старовина.
- VIII. Київщина за велико-князівських часів.
- IX. Київщина за велико-князівських часів. I. Монументальні пам'ятки велико-князівської доби. II. Тюркські кочовики.

Мапи виконав М. С. Павленко.

Д Е Щ О Є:

	стор.
Попередні уваги	3
Реєстр використаних друкованих та недрукованих ма- теріялів	6
Археологічна минувшина Київщини	15
<i>Le passé archéologique de la Kyïovïe</i>	131
Показчик до таблиць	145
Показчик мап	149

ПОЯСНІННЯ ДО МАЛЮНКУ НА ОБКЛАДИНЦІ.

Глечик, що його подано на обкладинці, належить Археологічному Кабінетові був. Університету (тепер І. Н. О.) й був описаний серед т. зв. скитської старовини за ч. 237 у „Каталогъ Выставки XI-го Археологическаго Съѣзда въ Кіевѣ. 1899“ (с. 59). Проф. В. Б. Антонович знайшов його в 1874 р. коло с. Миколаївки, Таращ. п., в т. зв. скитській могилі. Посуд цього типу належить до надзвичайно цікавої й поки-що замало вивченої культури якоїсь людности, що вона, мабуть, зіллялася з київською людністю. Характеристичні прикмети посудин цього типу становлять: широкогорлі глечики з порівнюючи мало відлеглим вінцем. У них вінця завсіди бувають прикрашені дірками. Часто - густо посудина буває прикрашена наліпленою простолінійною без прорізів чи з прорізами двохсхильною чи хвилястою стрічкою. Так само й беріг вінця часто густо буває хвилястий. Рідше стріваються ручки. Такий посуд поперше стрівається за часів неолітичної культури. Я й К. М. Антоновичева знайшли його в неолітичних могилах з трупоспаленням на Слобожанщині (с. Будитих. Березівка, Охт. п.). Тепер проф. О. С. Федоровський занотував на Слобожанщині більш од 70 місцевостей, де знайдено той посуд. П. П. Курінний так само знайшов той посуд у неолітичних могилах з трупоспаленням на Півд. Київщині. Але такий посуд на Київщині ми знаходимо в могилах з трупоспаленням і за часів енеолітичних культур, і за часів бронзової культури, й за скитських часів, ба

навіть по давніших українських кладовищах (Київ, Бати-їва гора; Вчорайше та Ягнятин, Сквир. п., то-що). Так само ми стріваємо його на Наддніпрянщині поруч з посудом типу городищ на давніх українських городищах (Липино, Курськ. п.; Манастирище, Ромен. п., то-що). Раніш київські археологи менували його скитським посудом. Молодша генерація київських археологів надає йому назву — посуд Білогрудівської культури. Байдуже, яка буде його назва. Треба дослідити насамперед саму культуру, поклавши її на окремі мапи з зазначенням на них умов, в яких знайдено той посуд, бо тая культура є суто українська.

ДОПОВНЕННЯ ДО РЕЄСТРУ ЛІТЕРАТУРИ.

- 1) Науковий Збірник 1924. Вид. Укр. Ак. Н. К. 1925;
- 2) Труды XV Археологического Съезда въ Новгородѣ. Т. I. М. 1915.

- № 9 — акад. Аг. Кримський, Хафиз та його пісні, в його рідній Персії XIV в. та в Європі.—1 крб. 25 коп.
- № 10 — акад. Аг. Кримський, Історія Туреччини (1924) — 1 крб. 50 коп.
- № 11 — Ів. Каманін та Ол. Вітвіцька, Водяні знаки українських паперів до 1650 р. (1923)—2 крб. 50 коп.
- № 12 — акад. О. Шахматов та акад. Аг. Кримський, Нариси з історії української мови та хрестоматія старописьменської українщини (1924)—1 крб.
- № 13 — Програми для збирання етнографічних матеріалів: I. Ол. Курило, Початки мови (1923)—25 коп. II. Клем. Квітка, Професіональні народні співці та музиканти (1924)—60 коп. III. проф С. Тимченко, Діалектологічні вказівки (1925) — 15 коп. IV. Програми до збирання пісенного матеріялу (1925)—5 к. Див. №№ 23 і 29.
- № 14 — В. Ганцов, Діалектологічна класифікація українських говорів (з картою) (1923)—60 коп.
- № 15 — Найголовніші правила українського правопису (1925)—10 к.
- № 16 — акад. П. Тутківський, Матеріяли для бібліографії українського мапознавства (1924) — 50 коп.
- № 17 — проф. Хв. Тітов, Матеріяли для історії книжної справи на Україні (із 221 знімком) (1924)—ц. 10 крб.
- № 18 — проф. С. Тимченко, Локатив в українській мові (1925)—60 коп.
- № 19 — акад. А. Кримський та М. Левченко, Знадоби для життєпису Ст. Руданського (з 4-ма малюнками та вступною промовою акад. С. Єфремова)—(друк.).
- № 20 — проф. Хв. Тітов, Стара вища освіта в Київській Україні кінця XVI—поч. XIX в. (із 180 малюнками) (1924).
- № 21 — О. Курило, Фонетичні та деякі морфологічні особливості говірки села Хоробричів (1924)—60 коп.
- № 22 — М. Марковський, Як утворивсь роман «Хіба ревуть воли, як ясла повні?» (1925)—1 крб. 25 к.
- № 23 — Л. Шульгина, Пасічництво. Праці Кабінету Антропології та Етнології ім. Хв. Вовка. Вип. 1 (1925)—40 к.
- № 24 — Рос.-Україн. Словник. Т. I-й, під головним редагуванням акад. А. Кримського (1924)—2 крб. 50 к.

- № 25 — акад. Д. Багалій. Український мандрований філософ Г. С. Сковорода (друк.).
- № 26 — Науковий збірник Істор. Секції за р. 1924.—3 крб. 40 коп.
- № 27 — К. Грушевська, З примітивної культури.— 2 крб. 50 коп.
- № 28 — Шевченко та його доба. 1-й Збірник Комісії для видавання пам'яток новітнього письменства. (1925)— 1 крб. 75 к.
- № 29 — Програми до збирання оповідань, казок, переказів і пісень (1925) (друк.)
- № 30 — акад. С. Єфремов. Поет та плантатор. Київ (1925)— 40 коп.
- № 31 — проф. В. Данилевич. Археологічна минувшина Київщини (з 5 таблицями малюнків та 9 мапами). Київ, 1925.—1 крб. 25 коп.
- № 32 — проф. С. Тимченко, Номінатив і датив в українській мові (1925)—75 к.
- № 33 — Збірник праць Етнографічної Комісії (друк.).

.....

Державні установи та товариства, котрі вдаються безпосередньо до Академії Наук [Київ, вул. Короленка (кол. Володимирська) 54, тел. 14-26], мають на академічних виданнях 30⁰/₀ знижки. Інший склад видань — «Книгоспілка» Київ, вул. Короленка № 46. (Видання під №№ 24—28 набувати можна тільки в книгарнях Д. В. У. та Книгоспілки).

.....

ЦІНА 1 крб. 25 коп.